

Dragan Damjanović

Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest umjetnosti

Herman Bollé i obnova građevina zagrebačkog Stolnog kaptola nakon potresa 1880. godine

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 15. 9. 2010. – Prihvaćen 20. 10. 2010.

UDK: 726.025(497.5 Zagreb)“18”
72 Bollé, H.

Sažetak

U članku je riječ o radu Hermana Bolléa na obnovi ili ponovnoj izgradnji građevina stradalih u potresu od 9. studenoga 1880. kojima je vlasnik ili patron bio zagrebački Stolni kaptol: kurija na zagrebačkom

Kaptolu i u Novoj vesi, crkve svete Marije na Dolcu, crkava u Šćitarjevu, Markuševcu, Resniku, Granešini i drugdje.

Ključne riječi: *Herman Bollé, historicizam, neogotika, Stolni kaptol, potres 1880., Zagreb*

Uvod

Iako se ove godine navršava 130. obljetnica zagrebačkog potresa od 9. studenoga 1880., obnova grada tijekom 80-ih i utjecaj te prirodne katastrofe na povijest hrvatske arhitekture kasnog 19. stoljeća još uvijek nisu podrobno obrađeni u domaćoj znanstvenoj i stručnoj literaturi.¹ Osobito važnu ulogu u obnovi Zagreba i okoline odigrao je arhitekt Herman Bollé, kojemu su upravo ti radovi bili svojevrsna odskočna daska i sredstvo materijalne i profesionalne afirmacije u hrvatskoj sredini. Obraditi cjelovit Bolléov doprinos obnovi poslije potresa nije moguće u jednom članku, pa se ovaj tekst usredotočuje na segment koji se odnosi na obnovu građevina što ih je nadzirao zagrebački Stolni kaptol, budući da su mnoge od njih ključni primjeri historicizma u hrvatskoj arhitekturi.

Herman Bollé – arhitekt Zagrebačke nadbiskupije i Stolnoga kaptola

Točno dva mjeseca nakon Bolléova preseljenja u Zagreb, 1. siječnja 1880., zagrebački Nadbiskupski duhovni stol imenovao ga je »pregledateljem nacertah i troškovnikah za crkve«. Na imenovanje Bolléa svojim službenim arhitektom Stolni kaptol³ će se odlučiti nešto poslije, tek nakon potresa u studenom 1880. Prema pisanju zagrebačkog tiska, Bollé je već 15. studenog, šest dana nakon potresa, imenovan glavnim arhitektom obnove svih kaptolskih zdanja.⁴ Iako se ta tvrdnja nije mogla potkrijepiti arhivskim izvorima, moguće je da odluka o imenovanju nije bila provedena kroz spise

zbog izvanrednih okolnosti u kojima se našao Zagreb. Bollé je, naime, kako to pokazuje dokumentacija iz 1881. godine, doista preuzeo sve poslove oko obnove oštećenih i izgradnje novih objekata Stolnoga kaptola stradalih u potresu. Postao je glavnim arhitektom Kaptolskoga građevnog odbora koji je nadzirao obnovu, pregledavao i odobravao svaki projekt i troškovnik, a u kojemu su bili kanonici Franjo Gašparić (glavni nadzornik restauracije katedrale i izgradnje biskupskog sjemeništa), Franjo Rački i Konrad Šnap.⁵ Taj mu je položaj nesumnjivo osigurao Kršnjavi preko Račkoga, koji će niz godina biti najvažniji Bolléov zagovornik i suradnik unutar institucija Stolnoga kaptola.

Do kraja 80-ih godina 19. stoljeća Bollé će, zahvaljujući stečenom položaju, voditi obnovu brojnih crkvi, kurija, ali i rezidencijalnih, gospodarskih i drugih zgrada kojima je Stolni kaptol bio vlasnik ili patron. Dakako, nisu svi ti radovi bili velikih dimenzija, niti su značajni sa stajališta povijesti umjetnosti. Kako je, međutim, ukupna vrijednost popravaka dosegla goleme sume, rad za Stolni kaptol i Nadbiskupiju zagrebačku omogućio je Bolléu znatan materijalni probitak i zasigurno je utjecao na njegovu odluku da za stalno ostane u Hrvatskoj, kako je to priželjkivao Iso Kršnjavi, a i biskup Strossmayer u prvom razdoblju svojega poznanstva s Bolléom. Za vođenje obnove katedrale Bollé je tako dobivao 2400 forinti godišnje plaće.⁶ Svi ostali radovi za Stolni kaptol i Nadbiskupiju bili su mu posebno plaćeni, obično 5% od ukupne cijene obnovljene ili izgrađene građevine, ako je nadzirao gradnju⁷ ili paušalno prema veličini projekta. Stolni kaptol mu je osigurao i prostore za rad – pisarnu Građevnog ureda stolne crkve smještenu najprije u kuriji Kaptol 4, a potom, od početka 1883., u kuriji Kaptol 15, na sjevernom rubu ulice.⁸

Kvalitetno izvedeni radovi omogućili su mu, dakako, osim materijalne, i profesionalnu afirmaciju unutar sredine u koju se doselio te uspostavljanje bliskih odnosa s brojnim ljudima iz krugova Katoličke crkve, što će mu u nadolazećim desetljećima nastaviti osiguravati daljnje poslove. O izvrsnim odnosima koje je Bollé uspostavio s pojedinim članovima Stolnoga kaptola i Nadbiskupskog duhovnog stola, pa i sa samim nadbiskupom, govore jasno i okolnosti njegova prelaska na katoličanstvo. Bollé je naime bio protestantske vjere, luteran (augšburške vjeroispovijesti, kako se ističe u ispravi o ispovijedanju, odnosno primanju katoličanstva), pa je po doseljenju u Zagreb bio povezan s mjesnom evangeličkom općinom koja mu je povjerila izradu projekata za gradnju crkve i zgrade vjeroispovjedne općine.⁹ Nepunih pet godina nakon preseljenja odlučio se na konverziju. Katoličku vjeru ispovjedio je u svibnju 1884. pred kanonikom Antunom Kržanom (koji će poslije živjeti u kuriji Kaptol 6, podignutoj po Bolléovim projektima),¹⁰ u prisutnosti kanonika Blaža Švindermana i Ludovika Botke, upravitelja nadbiskupskih dobara.¹¹ Spisi o prelasku na katoličanstvo nalaze se u arhivskoj dokumentaciji zagrebačkoga nadbiskupa, a ispovijedanje vjere dogodilo se u kapeli nadbiskupskog dvora, što je vrlo znakovito jer govori da se tom događaju očito pridavala velika pozornost. Dapače, sam je nadbiskup Josip Mihalović u pismu kardinalu Ludovicu Jacobiniu u Rim, vezanu uz konverziju, razložio Bolléove zasluge za Katoličku crkvu u Zagrebu, njegovu veliku ulogu u restauraciji katedrale i obnovi crkvenih zgrada prije i nakon potresa.¹²

Okolnosti Bolléova prelaska na katoličanstvo nisu, čini se, bile posve prema crkvenim pravilima. Biskup Strossmayer, od sredine 80-ih godina sve nenaklonjeniji Bolléu zbog političkih razloga, tvrdio je kako ga je nadbiskup primio u okrilje Katoličke crkve a da se nije ispovjedio i pričestio.¹³ Bez obzira na to da li su Strossmayerove tvrdnje bile točne ili ne, za pretpostaviti je kako je Bolléova konverzija bila ponajprije potaknuta poslovnim razlozima. Treba je nesumnjivo promatrati u svjetlu istovjetnoga postupka njegova učitelja Friedricha Schmidta, koji je također odgojen kao protestant, da bi 1858., kako bi si osigurao bolju poziciju kod katoličkog klera, a dijelom i iz uvjerenja, prešao na katoličanstvo.¹⁴ Živeći i radeći u dominantno katoličkom okruženju, obojica su si konverzijom nesumnjivo nastojali osigurati lakše dobivanje poslova, tim prije što su ponajprije projektirali sakralne građevine.

Financiranje obnove

Dio Zagreba koji je najviše stradao u potresu 1880. bila je upravo ulica Kaptol (riječ je u osnovi o ulici-trgu, koji se danas obilježava kao ulica) s okolnim područjem (Nova ves, Vlaška ulica). Rijetko je koja građevina prošla s manjim oštećenjima, pa su ukupne štete na zgradama u ovoj gradskoj četvrti, bez crkvi i kapela (ali sa sjemeništem i nadbiskupskim dvorom),¹⁵ procijenjene na znatnih 740.715 forinti.¹⁶ Sve građevine u današnjoj ulici Kaptol nisu, dakako, pripadale Stolnome kaptolu. Sjemenište i nadbiskupski dvor morao je popravljati nadbiskup, koji je pomogao i popravak crkve svete Marije na Dolcu, budući da je ona privremeno služila kao

katedrala,¹⁷ a i franjevci su sami popravljali svoje samostanske zgrade i crkvu. Većinu ostalih građevina, među kojima na prvo mjesto treba staviti tada postojećih 27 kanoničkih kurija, morao je popraviti, odnosno iznova graditi Stolni kaptol. Bez obzira, međutim, na okolnost koja je institucija financirala obnovu, projekti za restauraciju gotovo svih njih bit će povjereni Hermanu Bolléu.

Štete od potresa na kurijama predstavljale su tek dio troškova koji je Stolni kaptol morao pokriti. Pod njegovim patronatstvom stajala je i župa svete Marije na Dolcu (pa je i za popravak tamošnjega župnog dvora i crkve morao dati glavninu sredstava) te cijeli niz teško stradalih župa u bližoj i daljoj okolini Zagreba. Zagrebački je Stolni kaptol imao, naime, u to vrijeme velike posjede po cijeloj Hrvatskoj (pa i šire, u Banatu). Na većini posjeda u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, kao i u Zagrebu, dobar je dio građevina dosta stradao u potresu, osobito u selima koja su se nalazila na obroncima Medvednice (Markuševac, Granešina) te općenito u bližoj okolini Zagreba (Resnik, Kustošija, Vrapče, Petrovina). Kako je posjedovanje vlastelinstava u to vrijeme u Hrvatskoj bilo povezano s patronatskim dužnostima, Stolni kaptol je bio obavezan popraviti ne samo vlastite gospodarske i rezidencijalne zgrade, nego i crkve i župne dvorove vezane uz te posjede, koji su stradali u potresu.¹⁸ Koliko je ukupno novca Stolni kaptol potrošio za obnovu nije se za sada moglo ustanoviti. Procjene iz vremena neposredno nakon potresa govore su o oko 200.000 forinti šteta na kaptolskim zgradama,¹⁹ no čini se da je naposljetku potrošen i daleko veći iznos. Budući da je vrsta oštećenja (dijelom ili u cijelosti uništena krovništa, napuknuti zidovi i slično) uvjetovala hitne popravke, Stolni kaptol je prvih mjeseci nakon potresa radove financirao vlastitim sredstvima. Tek kada su završeni najnužniji popravci na zgradama koje su se mogle sačuvati, u siječnju 1881. odlučeno je poduzeti korake u daljnjoj opsežnijoj obnovi i posuditi preostala potrebna sredstva od hrvatske Zemaljske vlade.

Zemaljska je vlada, naime, na veliko nezadovoljstvo oporbene tiska i dijela zagrebačkog Gradskog zastupstva, uključujući i gradonačelnika Matiju Mrazovića, preuzela svu brigu oko obnove Hrvatske nakon potresa, ne dopustivši gradskim vlastima da se samostalno zadužuju ni kod domaćih banaka ni kod ugarske vlade.²⁰ Iz zemaljskih sredstava osigurala je neposredno nakon katastrofe 50.000 forinti, a isto je toliko dao i ugarski ministar predsjednik Tisza,²¹ no taj iznos nije pokrivaio ni djelić ukupnih potreba ni za sam Zagreb, a kamoli za cijelo područje stradalo u potresu. Ukupna je šteta procijenjena, naime, na golemih 3,3 milijuna forinti.²² Zajednička ugarsko-hrvatska vlada, odnosno Ministarstvo financija moralo je stoga priteći u pomoć osiguravši 1 milijun forinti beskamatnog zajma za Hrvatsku, koji je Zemaljska vlada dalje proslijedila ponajprije privatnicima slabijega imovinskog stanja.²³ Stolni kaptol zamolio je vladu da mu upravo iz tih sredstava dodijeli 200.000 forinti zajma za obnovu.²⁴ Paralelno se i Zagrebačka nadbiskupija odlučila na sličan korak, samo je iznos zatraženoga zajma bio nešto manji – 150.000 forinti.²⁵ Iako su nuncijatura iz Beča i sam car odobrili te zajmove,²⁶ oni se naposljetku ipak neće realizirati, bar ne, što se tiče Stolnoga kaptola, u iznosu koji je priželjkivan.

Sam postupak podizanja zajma najprije se izuzetno produžio, sve do sredine 1882., a kada su na kraju sredstva odobrena, Zemaljska je vlada Stolnom kaptolu dodijelila neusporedivo manji iznos, od samo 20.000 forinti. Iako je bila spremna osigurati dodatnih oko 42.000 forinti,²⁷ ugarsko ministarstvo nije odobrilo povećanje zajma, jer je zakon određivao da pojedinac može dobiti najviše 20.000.²⁸ Dok se čekalo odobrenje vladinoga zajma, Stolni kaptol je morao trošiti novac iz vlastitih i drugih crkvenih zaklada. Nadbiskup je tako posudio 40.000 forinti pomoću kojih su izvođeni radovi u najkritičnije vrijeme, u prvoj polovici 1881.²⁹ Dio je sredstava posuđen iz blagajne prvostolne crkve (oko 4700 for.),³⁰ no najveći je dio osiguran iz kaptolskih pobožnih zaklada iz kojih će se uzimati novac i nakon što nije uspio veliki zajam od vlade. Kako su te zaklade ionako bile opterećene velikim dugovima, koji su sveukupno krajem 1881. iznosili više od 193.000 forinti,³¹ početkom sljedeće, 1882. godine moralo se odustati od brojnih planiranih novogradnji i popravaka i započeti s najstrožom štednjom.³² Do kraja 1881. samo za gradnju i opremanje kurija potrošeno je, naime, nešto manje od 100.000 forinti, što je za ono vrijeme bio golem novac.³³ U nešto kasnijem izvještaju iz ožujka 1882. naznačeno je kako je sam Bollé od toga iznosa potrošio na razne gradnje 86.706 forinti, što jasno govori da su gotovo sve kaptolske gradnje bile u njegovim rukama.³⁴

Zbog velikih troškova i spomenute nemogućnosti podizanja većega kredita od Zemaljske vlade radovi na obnovi vrlo su brzo počeli posustajati. Racionalizacija je uvjetovala odgađanje ili potpuno napuštanje cijelog niza projekata. Tijekom 1882. planiralo se tako započeti s popravkom kurije Kaptol 2, gradnjom nove kurije Kaptol 21 i župne crkve i dvora u Granešini, zatim s popravkom župne crkve u Markuševcu i gradnjom zvonika crkve u Resniku.³⁵ Osim popravka kurije Kaptol 2 svi spomenuti radovi morali su biti odgođeni do daljnjega.³⁶ Radovi na obnovi trajali su stoga sve do kraja 80-ih, a ako se u njih uključe i radovi na opremanju obnovljenih ili ponovno izgrađenih crkvi, i dulje, do kraja 90-ih godina 19. stoljeća. Stoga je i kaptolski potresni fond, iako je formalno bio zaključen već krajem 1882.,³⁷ i dalje nastavio postojati dok svi veći radovi nisu bili završeni.

Osnutak »Nove kaptolske ciglane«

Među najvažnijim realiziranim Bolléovim inicijativama vezanima uz obnovu nakon potresa, ne samo u odnosima prema Stolnom kaptolu, nego i općenito u njegovu djelovanju u Hrvatskoj, predstavljalo je utemeljivanje »Nove kaptolske ciglane«, koja će s vremenom značajno povećati kvalitetu proizvodnje građevinskog materijala u Hrvatskoj.

Početkom 1881., četiri mjeseca nakon potresa, Bollé je osobno predložio Stolnom kaptolu otvaranje nove ciglane.³⁸ Tvrdio je poslije kako je njezinim osnivanjem ponajprije htio povećati kvalitetu opeke u Zagrebu,³⁹ no nesumnjivo je važnu ulogu u svemu odigrala i želja da u cijelosti kontrolira proizvodnju građevinskog materijala za svoje gradnje. Stolni kaptol je odmah prihvatio Bolléov prijedlog,⁴⁰ budući

da je očekivao kako će se troškovi za obnovu ili izgradnju u potresu uništenih građevina smanjiti ukoliko građevinski materijal samostalno proizvode. Tvornica je nazvana »Novom kaptolskom ciglanom«, kako bi se razlikovala od stare »Kaptolske ciglane« koju su vodili zagrebački poduzetnici i arhitekti Grahor i Klein, a koja je u to vrijeme bila najvažnija tvornica opeke u Zagrebu, a vjerojatno i u cijeloj Hrvatskoj. Proizvodni su se pogoni Grahorove ciglane nalazili nedaleko Maksimira, na zemljištu koje je Stolni kaptol iznajmio tvrtci na deset godina, od 1. 1. 1876. do kraja 1885.⁴¹ Blizu te lokacije Bollé će smjestiti i »Novu kaptolsku ciglanu«, koja već u jesen 1881. godine započinje s proizvodnjom.

Vrlo brzo se pokazalo da ciglana ne donosi prihode kako se prvotno očekivalo. Stolni kaptol je naime u njezinu gradnju uložio sveukupno 17.747,04 forinte i očekivao je da će godišnje zarađivati oko 5% uložene svote. Prihodi su, međutim, podbacili gotovo za polovinu,⁴² pa se Bollé morao očitovati o situaciji. Očito uvjeren u rentabilnost novog poduzeća, on se ponudio otkupiti ciglanu,⁴³ s čime se Stolni kaptol složio, pa je u listopadu 1882. sklopljen i potpisan kupoprodajni ugovor.⁴⁴ Bollé je trebao platiti 12.561 forintu za ovo poduzeće u godišnjim ratama od 1000 for., plus dodatnih 6% kamate i oko 5000 komada opeke godišnje.⁴⁵

Tri godine poslije u posao oko ciglane s Bolléom će ući graditelj Ferdinand Kosseg,⁴⁶ a 1888. dvije trećine poduzeća bit će prodano Robertu Kolmaru i Leonu Hönigsbergu, pa će otada poduzeće nositi naziv »Nova kaptolska ciglana Leona Hönigsberga«,⁴⁷ a Bollé će imati vrlo mali utjecaj na njezino poslovanje.

Utemeljivanje nove ciglane nije, dakako, odgovalo Grahorovu poduzeću, koje je sada dobilo snažnog konkurenta. Kako se zagrebačka arhitektonska scena dugo nije mogla pomiriti s Bolléovim doseljenjem u Zagreb i novonastalom konkurencijom,⁴⁸ razumljivo je što je ovaj potez arhitekta naišao na posljednju na oštru reakciju njegovih protivnika. Kada je, naime, na izložbi u Trstu 1882. žiri odlučio dodijeliti »Bolléovoj« ciglani zlatnu medalju, a Grahorovoj srebrenu, mladi arhitekt Janko Josip Grahor, sin Janka Nikole Grahora, suvlasnika tvrtke Grahor i Klein, oštro je napao preko lista Pozor Kršnjavoga, kao člana žirija u sekciji keramike, da nauštrb njihova, starijeg i daleko produktivnijega poduzeća protežira novo Bolléovo. Mladi Grahor je istaknuo kako Kršnjavi »ili nije bio dovoljno upućen o okolnostih grupe (proizvodi od keramike, op. a.) u Hrvatskoj, koju ima zastupati – ili je u zaboravnosti promienio tvrdku – ili pako, što je također veoma moguće: radio je onako po prijateljski, kao što smo to već vični od njega, osobito u stvarih koje se tiču voditelja spomenute t. z. kaptolske ciglane (dakle Bolléa, op. a.)«. «⁴⁹ Kršnjavi se pravdao kako je odluku o medaljama za proizvode od keramike donosio mnogo upućeniji stručnjak – dr. Teirich, ravnatelj tvornice opeka Wienerberger, no ustrajao je u mišljenju da su proizvodi nove Bolléove ciglane bolji.⁵⁰ Nakon što su počele padati vrlo oštre riječi, raspravu oko medalja prekinulo je uredništvo Pozora, tako da sve okolnosti oko toga dijela hrvatskog nastupa na izložbi u Trstu nisu razjašnjene. Sigurno je ipak kako je u Grahorovim riječima bilo dosta istine, budući da je prvi hrvatski

povjesničar umjetnosti u svim mogućim prilikama nastojao osigurati Bolléu što je više moguće posla, smatrajući da će time unaprijediti suvremenu hrvatsku arhitekturu i umjetnost. Sigurno je, međutim, da je i Kršnjavi imao pravo kada je tvrdio kako je »Nova kaptolska ciglana« unijela novu razinu kvalitete u hrvatsku arhitekturu razvivši proizvodnju cijeloga niza različitih vrsta keramičke robe,⁵¹ poput glaziranog crijepa, koji će poslije biti postavljen na krov zagrebačke katedrale, i fasadne opeke koja će biti korištena za pročelja kanoničkih i prebendarskih kurija.

Kanoničke i prebendarske kurije

Najvažniji Bolléov rad za Stolni kaptol nakon potresa 1880. bez ikakve sumnje predstavlja, i što se tiče uloženi sredstava i primijenjenoga stilskog rješenja, izgradnja novih i obnova starih kanoničkih kurija u Zagrebu.

U prvi tren štete od potresa na području današnje ulice Kaptol činile su se znatno većima nego što se vremenom pokazalo. Ljubljanski »Slovenski narod« tako je javljao da će se čak 24 kanoničke kurije morati porušiti, te da će ih samo 4 moći biti sačuvano.⁵² Pod dojmom nastale štete dio novina čak je tvrdio kako je epicentar potresa bio tek malo sjevernije od Kaptola, u Novoj vesi, ispod kapele svetog Dižmuša.⁵³ Iako se, dakako, radilo o pretjerivanju, velika oštećenja zgrada u tome dijelu Zagreba navela su autore novinskih tekstova na ovakav tip špekulacija. Kada su se strahovi malo stišali, uvidjelo se da su štete manje te da će se morati srušiti tek tri ili četiri kurije.⁵⁴ Većina je kurija, međutim, bila dosta oštećena i gotovo su sve imale porušene dimnjake, u cijelosti ili djelomično urušena krovništva, dio njihovih zidova trebalo je poduprijeti, a i u unutrašnjosti su, zbog pada svodova i stropova i urušavanja peći, pretrpjele velika oštećenja.⁵⁵

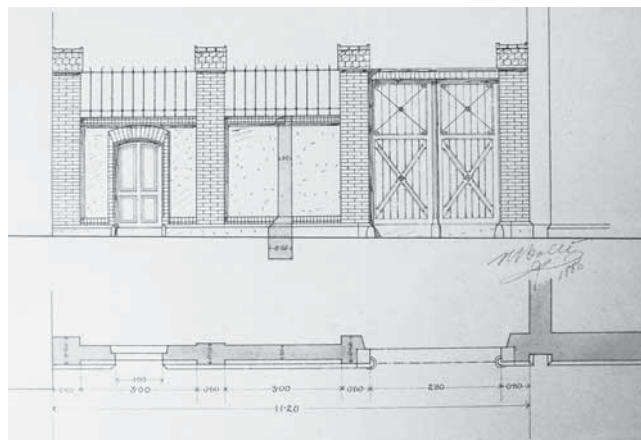
Glavni razlog velikih oštećenja na kanoničkim dvorovima predstavljala su njihova brojna pregrađivanja i nadograđivanja. Predaja kurija kanonicima na korištenje bila je naime vezana uz položaj unutar hijerarhije Stolnoga kaptola (kurije namijenjene za prepozita, lektora, kantora i kustosa bile su fiksno određene),⁵⁶ pa su seljenja iz jedne zgrade u drugu bila česta i uobičajena. Kako je gotovo svaki kanonik nakon preuzimanja kurije građevinu u većoj ili manjoj mjeri prilagođavao svojim potrebama, brojne su adaptacije oslabile njihove nosive zidove. Često seljenje dovelo je, nadalje, do zapuštanja krovništva kurija, pa su ona, kako je i spomenuto, odreda bila jako oštećena u potresu 9. studenog 1880.⁵⁷

Najnužniji popravci na kurijama koje su se mogle sačuvati započeli su već u studenom 1880.,⁵⁸ budući da ih je prije jače zime trebalo osposobiti za stanovanje. Bollé je dobio dopuštenje »da u tu svrhu uzme koliko treba i gradje i radnika«, pa je pozvao nekolicinu svojih majstora iz Marije Bistrice u pomoć, budući da se na restauraciji tamošnje crkve ionako nije moglo raditi tijekom hladnih mjeseci.⁵⁹ Usprikoš strahovanju da će se velik broj kurija morati porušiti, nakon što su povjerenstva pregledala njihovo stanje, uklonjen je u cijelosti odmah nakon potresa samo dvor kanonika Ivana Mikovića, Kaptol 6, i polovica dvora Ignatza Kristijanovića.⁶⁰ Među oštećenijim

Barokna kurija Kaptol 6 prije potresa (Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine)

Baroque residence no. 6 at Kaptol before the earthquake (Ministry of Culture, Directorate for Cultural Heritage Protection)

Herman Bollé, Projekt za ogradu i kolna vrata kurije Kaptol 23, 1886. Nije poznato je li realiziran, budući da danas kurija ima potpuno drugačiju ogradu. Slična je ograda realizirana između kurija Kaptol 5 i 6 (1882.; NAZ, SK, kut. br. CLXX, dosje br. 220-1886)

Herman Bollé, Plan for the fence and gate of residence no. 23, 1886. It is not known whether it was ever realized, since today the residence has an entirely different type of fence. A similar fence was built between the residences no. 5 and 6 at Kaptol (1882; NAZ, SK, box no. CLXX, folder 220-1886)

dvorovima istaknuta je takozvana prepoštija, odnosno kurija kaptolskog prepozita biskupa Pavlešića (Kaptol 7) te dvorovi kanonika Jandrića, Martina Matuncija i tada pokojnog Peroka.⁶¹ Kurija Antuna Kržana, koja je, kao i Mikovićeve, morala odmah nakon potresa zbog oštećenja biti deložirana,⁶² u kasnijim se izvještajima više ne spominje kao oštećena. Nakon Mikovićeve kurije, Kaptol 6, u potpunosti će naposljetku biti porušene još samo dvije, posljednja drvena kurija u ulici, Kaptol 21, i kurija Kaptol 30, koja je stajala između katedrale i sjemeništa, a koju je Stolni kaptol darovao Nadbiskupiji kako bi se novo krilo sjemeništa slobodno moglo proširiti i

Kurija Kaptol 27 neposredno nakon potresa (Vasárnapi Ujság, Budimpešta, br. 47, 21. 11. 1880., 773)

Residence no. 27 immediately after the earthquake (Vasárnapi Ujság, Budapest, issue 47, 21 November 1880, 773)

Kurija Kaptol 27, danas Nadbiskupijski arhiv, sadašnje stanje nakon restauracije izvedene po svoj prilici prema projektima Hermana Bolléa 1887. (foto: D. Damjanović, 30. 8. 2010.)

Residence no. 27, today's Archiepiscopal Archive; the image shows the present situation, after the restoration that most probably took place according to Herman Bollé's plans, 1887

na prostor na kojemu je ta građevina stajala do potresa.⁶³ Sve ostale kurije samo su popravljene.

Planiralo se dosta dugo srušiti i kuriju Kaptol 15, koju je u prvoj polovici 80-ih godina koristio kanonik Ivan Huszár; međutim, kako on nije imao gdje stanovati dok se gradnja ne dovrši, predložio je da se poruši spomenuta drvena kurija Kaptol 21, u kojoj je tada stanovao kaptolski providnik⁶⁴ Holjac i na njenome mjestu sagradi nova, a tek tada da se pristupi rušenju kurije Kaptol 15, što je odmah i odobreno,⁶⁵ no s tim nisu bili oduševljeni Kršnjavi i Bollé, budući da je to dodatno odgađalo započinjanje radova.⁶⁶ Gradnja kurije Kaptol 21, kako će nastavak teksta pokazati, naposljetku je toliko odgođena da se rušenju stare kurije Kaptol 15 nikada nije ni pristupilo, tako da je Bollé projektirao i podigao samo dva nova kanonička dvora u ovoj ulici.

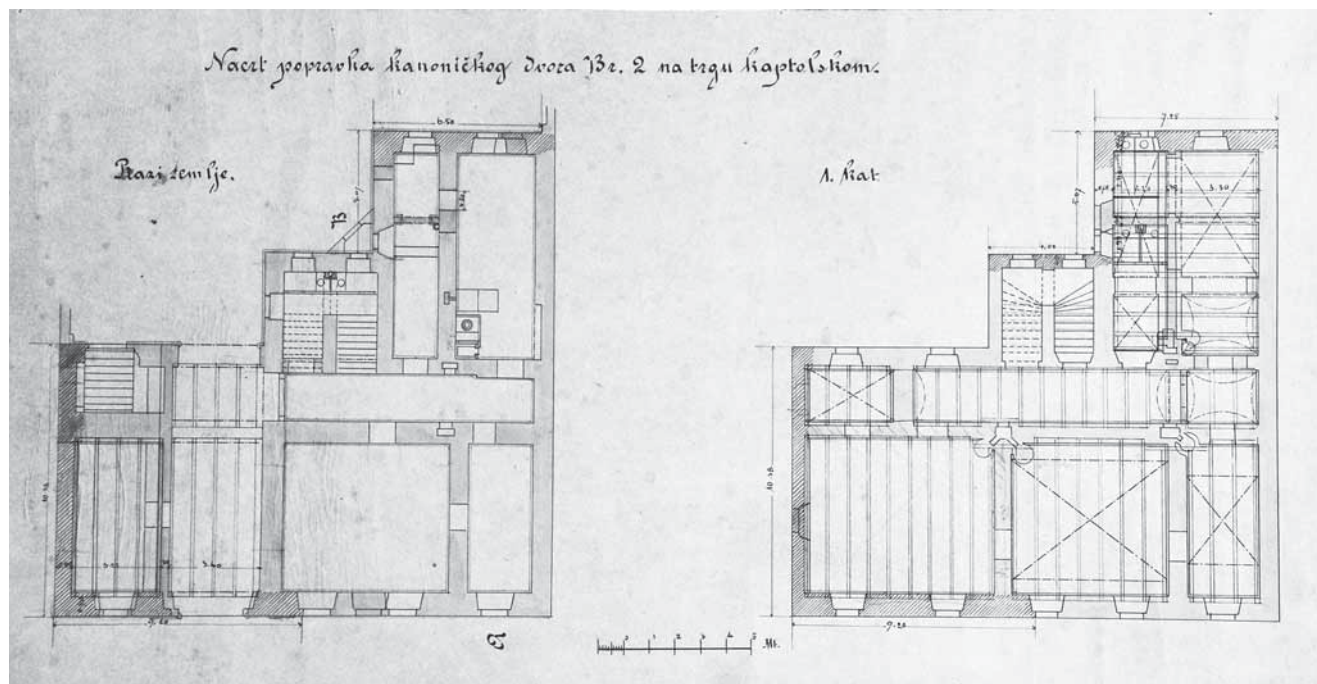
Nešto sjevernije od Kaptola, međutim, pružila mu se prilika podići dvije nove kurije za Zbor prebendara. Prebendarske

kurije u Novoj vesi 5 bile su završene prije svih kanoničkih kurija na Kaptolu. Projekti za njihovu gradnju izrađeni su prije potresa, u srpnju 1880.⁶⁷ Iako se ne radi o gradnjama koje je neposredno nadzirao Stolni kaptol, Zbor prebendara je bio pod patronatstvom ove institucije, tako da se njihovo podizanje treba promatrati u istom kontekstu, tim prije što je Bollé primijenio stilski slično rješenje i na kuriji Kaptol 6. Već do svibnja 1881. gradnja obiju prebendarskih kurija približavala se kraju,⁶⁸ tako da su u srpnju iste godine već mogle biti useljene. Sjeverna kurija, svetog Jurja, dodijeljena je tadašnjem dekanu prebendarskog zbora Franji Kostanjevcu,⁶⁹ a južna, svetih Gervazija i Protazija, prebendaru Miji Koščecu.⁷⁰

Nakon što su bili završeni najnužniji popravci na oštećenim kaptolskim kurijama početkom ožujka 1881., Bollé je završio projekte za gradnju dviju novih.⁷¹ Odmah je potom počela gradnja kurije Kaptol 6. Do kraja godine građevina je izvana bila posve završena, a i u unutrašnjosti je prizemlje već bilo uređeno pa je kanonik Ivan Miković, budući da nije imao gdje staviti svoj namještaj, zamolio da se može useliti u uređeni dio kurije.⁷² Stambenu dozvolu za useljenje prizemnih prostorija Gradsko je poglavarstvo dodijelilo već krajem studenoga 1881.⁷³ U prvoj polovici sljedeće godine završeni su preostali radovi, tako da je kaptolsko povjerenstvo pregledalo građevinu u kolovozu 1882.⁷⁴ Iste godine podignuta je i ograda od fasadne opeke između kurija Kaptol 5 i 6, izvedena također prema Bolléovim projektima.⁷⁵ Kao i sama kurija i ovaj je zid u cijelosti sačuvan do danas.

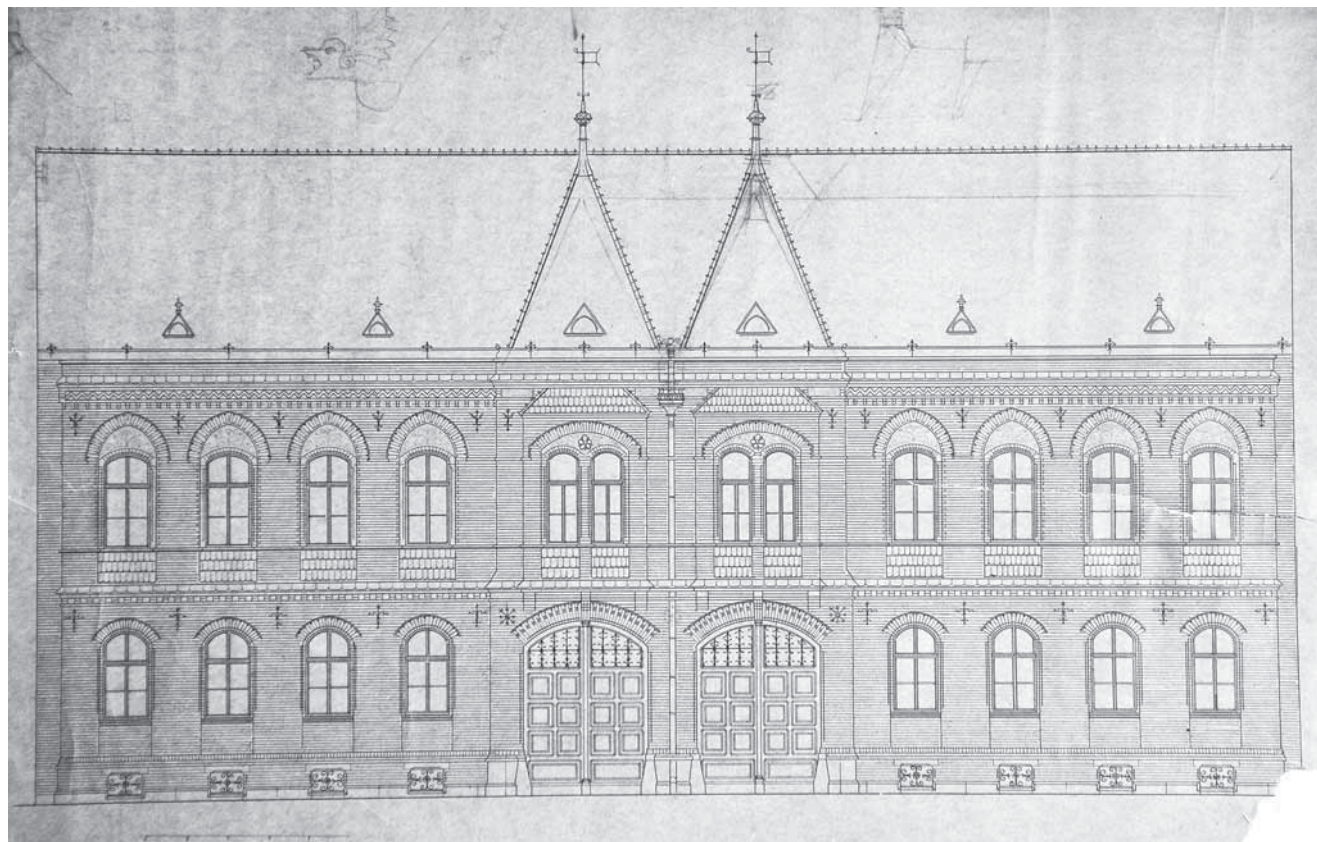
Gradnja kanoničke kurije Kaptol 21 počeo će naposljetku tek u ljeto 1885.⁷⁶ Kao i u slučaju prethodnih građevina, radovi su vrlo brzo bili završeni. Već početkom listopada povjerenstvo je ustanovilo kako je izvedena točno prema projektu, samo su se morali napraviti sitni popravci u podrumu (ojačanja svodova prema ulici).⁷⁷ I popravci na svim ostalim kurijama odreda su izvođeni prema Bolléovim projektima i troškovnicima, što ponajprije potvrđuje okolnost da Stolni kaptol nije htio isplaćivati novac iz potresnog fonda onim kanonicima koji su na svoju ruku, bez kontrole arhitekta, izvodili popravke.⁷⁸ Na većini kurija, kako je dijelom i spomenuto, bila su samo sanirana oštećenja od potresa. Bolléovi troškovnici popravka oštećenih kurija većim se dijelom za sada nisu mogli pronaći. Međutim, druge vrste izvora govore o kakvom se tipu popravaka radilo. Na hodniku kurije Kaptol 26, koju je tada koristio kanonik Anton Veber, dodana je tako »umjetna rešetka« od kovanog željeza,⁷⁹ a njezino današnje glavno pročelje jasno govori kako je tom prilikom dobila i novi portal. Neorenesansni okvir grba, vrata na desnoj strani u prizemlju rizalitno istaknutoga dijela pročelja kurije Kaptol 27, kao i veći dio preostale raščlambe pročelja (isključivši jedino drvenu strehu zabata) također su po svoj prilici Bolléovo djelo, budući da ti elementi nisu postojali na zgradi prije potresa.⁸⁰

Sam Bollé spominje kako će se na 4 kurije morati sagraditi potpuno nova stubišta, no nažalost nije precizirao o kojim se građevinama radi.⁸¹ Stubište je morao ponovno sagraditi i na kuriji koju je tada koristio Franjo Rački (Kaptol 13), koju je iznutra, a dijelom i izvana, temeljitije popravio.⁸² Najveći popravci, kako se za sada čini, izvedeni su na kuriji Kaptol 2. Izvodio ih je, prema Bolléovim projektima, poduzetnik

H. Bollé, Tlocrt kurije Kaptol 2 s naznakama koji se zidovi mijenjaju, odnosno iznova grade, 1881. (NAZ, Zbirka građevnih nacrti, sign. III-15)

H. Bollé, Ground plan of the residence no. 2 with indications as to which walls are to be modified or newly built, 1881 (NAZ, Collection of Architectural Plans, call no. III-15)

H. Bollé, Projekt za glavno pročelje prebendarskih kurija svetoga Jurja i svetih Gervazija i Protazija u Novoj Vesi 5, 1880. (NAZ, Zbirka građevnih nacrti, sign. III-16)

H. Bollé, Plan for the front façade of the Prebendars' residences of St George and Sts Gervasius and Protasius at Nova Ves no. 5, 1880 (NAZ, Collection of Architectural Plans, call no. III-16)

Prebendarske kurije u Novoj vesi 5, podignute 1880.–1881., današnje stanje (foto: D. Damjanović, 30. 3. 2010.)

Prebendars' residences at Nova Ves no. 5, constructed in 1880/1881, present situation

Mihajlo Weilgoni za cijenu od 6.047 forinti.⁸³ Iako je Bollé dijelom zamijenio, sudeći prema tlocrtu nastalom u vrijeme popravaka, i dio glavnog pročelja, njegovo današnje stanje govori kako nije ulazio u veliku arhitektonsku transformaciju građevine, nesumnjivo zbog nedostatka sredstava. Slično će postupiti pri intervencijama i na većini ostalih kurija – popravljao im je zidove, krovništa, dimnjake, svodove, stropove, stubišta i peći, no nije ih stilski bitno transformirao.

Stilska obilježja novih kurija

Iako je Bollé unutar institucija Stolnog kaptola imao brojne simpatizere, nisu svi kanonici bezuvjetno prihvatili njegove projekte. Za svaku je kuriju naime predvidio poseban projekt, nesumnjivo kako bi Kaptol pretvorio u što slikovitiju ulicu, čemu se usprotivio kanonik Huszár koji je u ožujku 1881. ustvrdio kako će to dovesti do ponovnog pregrađivanja kurija u budućnosti, kako one budu mijenjale korisnike, odnosno da bi se jedan projekt trebao koristiti za sve, a usprotivio se i odmičanju njegove kurije od građevne linije.⁸⁴ Njegove argumente ostali članovi Stolnog kaptola nisu prihvatili, a ubrzo potom pitanje istovjetnosti projekata ili položaja novih građevina u odnosu na uličnu liniju palo je u drugi plan, a oblikovno rješenje njihovih pročelja dolazi u središte interesa.

Kršnjavi i Bollé doživjeli su, naime, obnovu Kaptola kao idealnu okolnost za promoviranje neogotike i svoga specifičnog pristupa arhitekturi u Zagrebu i Hrvatskoj. Međutim, ubrzo će se pokazati kako temeljni »problem« novih kurija nije bio samo izbor stila (u Zagrebu je do toga vremena već bilo podignuto nekoliko neogotičkih građevina, poput dvorišnog krila

vojne bolnice u Vlaškoj, sagrađenoga 1859.–1861., ili samostana magdalenki na Josipovcu)⁸⁵, nego odabir materijala od kojega su bila izvedena njihova pročelja – fasadne opeke, čija je primjena vezana uz pojavu sjevernonjemačke neogotike u historicističkoj arhitekturi Srednje Europe. Unošenje tzv. *rohbau* tipa gradnje, široko raširenoga u cijeloj europskoj neogotici, u hrvatsku arhitekturu postao je, naime, jedan od najvažnijih ciljeva Kršnjavoga nakon Bolléova preseljenja u Hrvatsku. Stoga, kada je potres jako oštetiо građevine na Kaptolu, on spremno iskorištava novonastale okolnosti i u Agramer Zeitungu nepuni mjesec dana nakon katastrofe, u trenutku kada u Zagrebu još ni sve ruševine nisu bile raščišćene, objavljuje veliki tekst o potrebi širenja *rohbau* tipa pročelja.

Kršnjavoga i njegovu obitelj potres je zatekao u Beču. O stanju građevina dobio je vrlo brzo detaljnu informaciju, kako iz tiska tako i iz dopisa Franje Račkog, a vjerojatno i od Bolléa i drugih svojih poznanika i prijatelja. Činjenicu da je s mnogih zgrada žbukanih pročelja otpala arhitektonska dekoracija (štuko), dok su pročelja palače Akademije i arkada na Mirogoju, izvedena od fasadne opeke i kamena, prošla gotovo bez oštećenja, iskoristio je kao glavni argument kojim je pokušao uvjeriti Zagrepčane na usvajanje novoga pristupa arhitekturi i prihvaćanje *rohbau* tipa gradnje. Dekoracija na zgradama, isticao je, mora biti vezana uz konstrukciju, a uporište za svoju tvrdnju našao je u stavovima dvojice uglednih bečkih znanstvenika, stručnjaka za potrese.⁸⁶ Rješenje koje se u Zagrebu tada smatralo najučinkovitijom zaštitom od eventualnih budućih potresa – učvršćivanje zidova željeznim sponama, smatrao je nedovoljnim. Činjenica da su tanke arkade mirogojskog groblja prošle bez oštećenja, iako su se nalazile u dijelu grada najviše pogođenog potresom, predstavljala je za Kršnjavoga najvažniji

H. Bollé, Projekt za glavno pročelje i tlocrti prizemlja i prvoga kata (u dnu) kurije Kaptol 6, 1881. (NAZ, Zbirka građevnih nacрта, sign. III-15)

H. Bollé, Plan for the front façade and the ground plans for the ground floor and the first floor (at the bottom) of the residence at Kaptol no. 6, 1881 (NAZ, Collection of Architectural Plans, call no. III-15)

dokaz njegovih teorija o nužnosti vezivanja dekoracije i konstrukcije,⁸⁷ no isto tako i kvalitete Bolléova rada. Vitke arkade tankih stupova kod mnogih su građana izazivale, naime, i prije potresa sumnje u izdržljivost i kvalitetu izvedbe, pa su Zagrepčani ostali začuđeni činjenicom da one u studenome 1880. gotovo i nisu stradale.⁸⁸

I u budućnosti Kršnjavi će u više prilika promovirati svoja stajališta. U trenutku kada su prebendarske kurije, krajem 1881., bile gotove, on ih detaljno opisuje u Vijencu nastojeći uvjeriti čitatelje i u potrebu uvođenja gotike kao nacionalnog stila u hrvatsku arhitekturu i u usvajanje pročelja od fasadne opeke. »Na tih prebendarskih kućah udobno se može proučavati konstrukcija, jer je ures ujedno sgradi nužna čest, a sgrada je golom opekome gradjena.«⁸⁹ Svi dekorativni elementi pročelja izvedeni su, isticao je, od opeke i crijepa, željezne sponse se ne sakrivaju već se ostavljaju vidljivima i također koriste kao sredstvo raščlambe, drvene kapije se ne bojaju, itd.⁹⁰ Smatrao je to jedinim iskrenim tipom gradnje te istodobno načinom odmicanja od tada široko raširene prakse »laganja« u arhitekturi, imitacije materijala: »Od blata i ljepa grade se prividno kamene palače, od šupljeg zinka među se na kuće silni napusti, laže se i materijalom, pa su zato lažni i oblici.«⁹¹

Iako je Kršnjavi o problemu *rohbau* tipa pročelja najviše pisao, sigurno je kako je i Bolléov stav bio identičan, no kako je rijetko objavljivao članke u novinama, njegovo se mišljenje može iščitati tek iz malobrojnih izvora. U jednom pismu zagrebačkom Pozoru, vezanom uz spomenuti spor s Grahonom oko medalja na izložbi u Trstu neposredno se, međutim, dotaknuo upravo ove problematike. Istaknuo je da je glavni razlog utemeljenja »Nove kaptolske ciglane« bila upravo težnja sa se uvede »... u Zagrebu bolje tvorenje opeke, kojimi se mogu izradjivati našem podneblju i zahtjevom ljepote toli primjerene zgrade golom opekome.«⁹² Naglasio je, nadalje, kako je ciglanu uredio prema modelima iz Gornje Rajne i Hannovera »... gdje se mnogo i liepo gradi golom opekome.«⁹³ Iako se ponajprije ističe kako je Bollé Schmidov učenik, ne treba zaboraviti da je on prije doseljenja u Beč radio u ateljeu Heinricha Wiethasea, koji je pak proistekao iz škole Georga Gottloba Ungewittera te kako je (neo)gotičko graditeljstvo sjeverne Njemačke, karakteristično po upotrebi fasadne opeke, snažno tim putem, a dijelom, dakako, i preko Schmidta, utjecalo na njega.

I sam je Schmidt, naime, nakon dugogodišnjega rada na rajnskom području i završavanju kelnske katedrale, usvojio

ovakav tip pristupa upotrebi materijala. Nije stoga čudno da su mu se, kada je došao u ljeto 1881. posjetiti zagrebačku katedralu kako bi izvidio njezino stanje nakon potresa, prebendarske kurije osobito svidjele.⁹⁴ Kako se radilo o arhitektu europskoga ugleda, piscu članka u Pozoru koji je donio ovu vijest (članak je nepotpisan, no njegov bi autor ponovno vrlo vjerojatno mogao biti Kršnjavi ili netko iz njegova kruga) ova je okolnost predstavljala dodatno sredstvo uvjeravanja Zagrepčana u potrebu usvajanja *rohbau* tipa pročelja.

Iako sav ovaj trud Kršnjavoga i Bolléa nije bio uzaludan i Zagreb je dobio nekoliko građevina s pročeljima od fasadne opeke (osim dviju kanoničkih i dviju prebendarskih kurija u isto je vrijeme podignuta i evangelička crkva s dvorom s istim tipom pročelja),⁹⁵ posve anulirati ukorijenjenu tradiciju žbukanih pročelja nije bilo moguće. Ljudima se nije svidao premalo istaknuti vijenac na prebendarskim kurijama i općenito suzdržana arhitektonska dekoracija.⁹⁶ Bogatije zagrebačko građanstvo i dalje će stoga ostati vjerno stilu koji je dominirao tadašnjom javnom i stambenom arhitekturom – neorenesansi, a kasnije će sve više graditi i u neobaroknom stilu.⁹⁷ I Bollé sam vrlo je brzo morao odstupiti od načela »istinitosti« i posegnuti za »prividom« – počeo je redovito žbukati pročelja, budući da je rijetko bilo dovoljno sredstava za izvođenje *rohbau* tipa pročelja prekrivenih skupom fasadnom opekome.

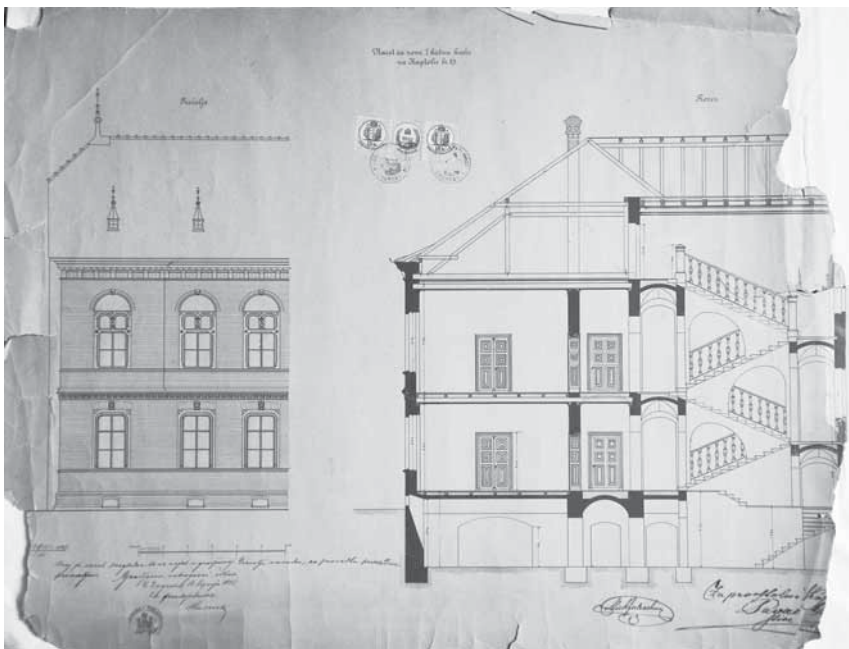
Kako je spomenuto, prve kurije koje je Bollé dovršio nisu se nalazile u današnjoj ulici Kaptol, nego u Novoj vesi – dva spojena prebendarska neogotička jednokatna dvora predstavljala su prve manifestacije stila koji su on i Kršnjavi promovirali u Zagrebu. Izduženost njihovih pročelja dosta je smetala Kršnjavome, koji je smatrao kako bi bilo bolje da su se gradile dvije odvojene kurije, no u cijelosti Bolléovo oblikovno rješenje smatrao je vrlo uspješnim.⁹⁸ Na glavnom pročelju prebendarskih kurija doista se susreću brojni zanimljivi motivi, rijetki do toga vremena u zagrebačkoj arhitekturi, a koje će arhitekt kasnije ponoviti na kaptolskim kurijama.⁹⁹

H. Bollé, Kanonička kurija Kaptol 21, podignuta 1885., današnje stanje (foto: D. Damjanović, 30. 3. 2010.)

H. Bollé, Canon's residence at Kaptol no. 21, constructed in 1885, present situation

H. Bollé, Projekt za glavno pročelje i presjek kurije Kaptol 21, 1885. (NAZ, Zbirka građevnih nacрта, sign. III-15)

H. Bollé, Plan for the front façade and the cross section of the residence at Kaptol no. 21, 1885 (NAZ, Collection of Architectural Plans, call no. III-15)

Do danas su tako ostali sačuvani glazirani crjepovi raznih boja na vijencu između prizemlja i prvoga kata te ispod prozora prvoga kata u središnjem dijelu pročelja i *sgraffito* ukrasi iznad prozora prvoga kata, s datacijom zgrada u 1881., koje je u to vrijeme u svojoj arhitekturi primjenjivao Kuno Waidmann, inače čest Bolléov suradnik u prvoj polovici 80-ih godina 19. stoljeća,¹⁰⁰ a koji je, sudeći prema pečatu na tlocrtu, imao određenu ulogu i u projektiranju i/ili izvedbi ovih građevina. Projekti za glavno pročelje, nastali vjerojatno kada i datirani tlocrti zgrade, u srpnju 1880., pokazuju kako je prvotno iznad središnjeg, istaknutog dijela spojenih

kurija, gdje se nalaze kolni ulazi, Bollé namjeravao podići dva krova u obliku visokih piramida, no kasnije je odustao od toga rješenja u korist neke vrste mansarde, čime su vizualno građevine bolje povezane u jedinstvenu cjelinu.

Kanonička kurija Kaptol 6 i u kompoziciji i u detaljima nesumnjivo je najuspjeliji Bolléov rad za Stolni kaptol.¹⁰¹ Rizalitno istaknutog središnjeg dijela pročelja okruženoga trokutastim zabatom, ogradom na balkonu prvoga kata i suzdržanom dekoracijom pročelja izvedenom isključivo od opeke, među najuspjelijim je Bolléovim realizacijama uopće. Bollé i na njoj ponavlja pojedine motive s prebendarskih kurija – glazirani crijevi na vijencu između prizemlja i kata, *sgraffito* ukrase iznad prozora na katu, vidljive željezne spone, itd. Arhitektonska kompozicija je, međutim, skladnija, budući da je građevina kompaktnija, sa sedam prozorskih osi i dosta visokim jedinstvenim krovom kojim se efektno naglašava gotička težnja za vertikalnošću.

Kurija Kaptol 21,¹⁰² iako se pretpostavljalo da je njezin autor izvođač gradnje Michael Faleschini, koji se potpisao na sačuvanim projektima,¹⁰³ bez ikakve je sumnje Bolléovo djelo.¹⁰⁴ Dosta je kasnije i projektirana i podignuta (1885.), pa arhitekt ovoga puta poseže za nešto drukčijim stilskim rješenjem – mješavicom elemenata romanike, gotike i drugih stilova, koja je vjerojatno predstavljala specifičnu, Bolléovu viziju romanike, nadahnutu u većoj mjeri ostvarenjima

romantičnog historicizma.

Ne samo u odabiru stila već i u općenitom tretmanu pročelja kurija Kaptol 21 razlikuje se od prijašnjih kurija. Pročelje je prekriveno s dva tipa opeke – žućkastom (podsjeća na onu s pročelja Akademije, proizvedenu u Svetoj Klari)¹⁰⁵ i crvenom, čime je stvoren dodatni koloristički naglasak. Bollé, nadalje, na njoj koristi u daleko većoj mjeri kamen, ponajprije za ključne kamenove, a čini se bar dijelom i za okvire prozora,¹⁰⁶ i ne ostavlja vidljivim željezne spone. Pročelje je tretirano mnogo plošnije – nema istaknuća u središnjem dijelu, a i ornamenti su mnogo plići. Od motiva koje susrećemo na

ranijim kurijama primjećuju se tek *sgraffito* ukrasi iznad prozora prvoga kata. Kurija Kaptol 21 ima, međutim, neke druge zanimljive detalje, poput drvenoga trijema ispred glavnog dvorišnog ulaza, oblikovanoga u stilu koji je Bollé derivirao iz hrvatskog tradicijskog graditeljstva. Nadalje, kolni ulaz u dvorište arhitekt je riješio s efektinim masivnim stupovima izvedenima od fasadne opeke.

U vremenu neposredno nakon dovršenja kurija onodobni zagrebački tisak afirmativno je govorio o njihovu izgledu: »Na Kaptolskom trgu je kanonička nova kurija gotova u slogu i obliku ovdje još neviđenu, te pada u oči kao bizarni krasni ures toga trga, koga su stari arhitekti i kanonici svojim čudnovatimi pojmovi o gradnji dvorova, trga, ulica i niveaua tako bezukusno izkvarili.«¹⁰⁷ Već tada su, međutim, one očito prepoznate kao pomalo stran element u baroknom ambijentu Kaptola. Budući da se Kršnjavijevi planovi o preoblikovanju cijeloga prostora oko katedrale u gotičkom stilu nikada nisu realizirali, nove su kanoničke i prebendarske kurije ostale do danas svojim pročeljima pomalo neuobičajene stilske pojave ne samo na Kaptolu nego i u cijelom Zagrebu, zbog čega su ih poslije često kritizirali.¹⁰⁸

Bolléove restauracije i novogradnje znatno su izmijenile izgled trga-ulice Kaptol, urbanistički definirane dobrim dijelom u srednjem vijeku kojom su dominirale do 1880. barokne i barokizirane srednjovjekovne građevine. Iako je transformacija ovoga dijela grada započela još 60-ih, a nastavila se 70-ih godina 19. stoljeća rušenjem sjevernih vrata i vijećnice,¹⁰⁹ tek s Bolléovim intervencijama Kaptol će dobiti dijelom novo neogotičko ruho, ne doduše u mjeri koliko su to priželjkivali Kršnjavi i Bollé, no dovoljno da mu se promijeni karakter barokne poluladanske ulice/trga.

Restauracija župnog dvora i župne crkve svete Marije na Dolcu

Osim kurija, među veće restauracijske zahvate koje će Stolni kaptol voditi u Zagrebu nakon potresa ubraja se i obnova župnog dvora i crkve svete Marije na Dolcu. Dolačka župa spadala je, naime, pod patronatstvo Stolnog kaptola,¹¹⁰ pa je tijekom 1880-ih njezin župnik bio kanonik Franjo Budicki. Sama crkva u potresu nije bila jako oštećena te je niz godina služila kao zamjenska katedrala;¹¹¹ župni je dvor, međutim, dosta stradao. Sjeveroistočni ugao zgrade velikim se dijelom urušio, a i većina stolarije (vrata, prozori) morala je biti zamijenjena, pa ga je Bollé morao popraviti već 1881. kako bi bio pogodan za stanovanje.¹¹²

Iako oštećenja dolačke crkve nisu bila velika i nije se nikada prekidalo služenje mise u njoj, Stolni kaptol ju je ipak odlučio restaurirati, djelomično zbog oštećenja od potresa, no još više stoga što njezino glavno pročelje svojom jednostavnošću više nije odgovaralo estetskim nazorima visokoga historicizma.¹¹³ Nedostatak sredstava uvjetovao je da su tijekom 1881. izvedeni samo sitni popravci.¹¹⁴ Temeljitijoj obnovi pristupit će se tek u ljeto 1886.,¹¹⁵ kada je crkvu iznutra dekorativno oslikao slikar Haase, oltarne pale obnovila Marijana Ludovika Jakabffy Mücke i kada je glavno pročelje prepravljeno u stilu njemačke neorenesanse. Ukupni troškovi temeljitoga popravka pročelja

H. Bollé, Glavno pročelje župne crkve svete Marije na Dolcu, preoblikovano 1886., današnje stanje (foto: D. Damjanović, 20. 4. 2010.)

H. Bollé, *Front façade of the parish church of St Mary at Dolac, restyled in 1886, present situation*

procijenjeni su na znatnih 5.251 forintu.¹¹⁶ Postavljeni su novi okviri prozora, niša sa skulpturom Bogorodice s Kristom u vrhu zabata,¹¹⁷ sa strane koje su aplicirane dvije kamene rozete; portal je mnogo bogatije raščlanjen, a dograđena je i nova sakristija.¹¹⁸ Preoblikovanje pročelja pokazatelj je odnosa Bolléa, autora projekta obnove (a može se reći i visokog historicizma općenito), prema baroknim građevinama. Njegova jednostavnost nije odgovarala historicističkom *horror vacuii*, pa je arhitekt aplicirao mnogo bogatiju raščlambu. Poštovao je pri tome činjenicu da se ne radi o srednjovjekovnom pročelju (kao na primjer i u slučaju obnove pročelja remetske crkve), pa je dodane elemente izveo u stilu koji je vremenski blizak baroku, a u to mu je vrijeme već priznavana estetska vrijednost – sjevernjačkoj (neo)renesansi.

Intervencije izvan Zagreba

Već je spomenuto kako je osim u Zagrebu velik broj građevina koje su bile pod patronatstvom Stolnoga kaptola i u okolici ovoga grada stradao u potresu: crkve i župni dvorovi

Zvonik crkve u Šćitarjevu, restauriran prema projektima Hermana Bolléa 1883.–1884. (foto: D. Damjanović, 29. 8. 2010.)

Church belfry at Šćitarjevo, restored according to the plans of Herman Bollé, 1883/1884

u Selima kod Siska, Sisku, Kašini, Sesvetama, Markuševcu, Šćitarjevu, Granešini, Resniku, gospodarski i rezidencijalni objekti u Kustošiji i Konjščini i brojni drugi objekti. Sudeći prema izvorima, velik dio njih bit će obnovljen upravo prema Bolléovim projektima. Iako je riječ o dijelom nepoznatom segmentu opusa ovoga arhitekta, na većini ovih građevina, kao što je bio slučaj i s popravcima kurija na Kaptolu, nije ostavio većega autorskog traga, jer su mu, najčešće, na raspolaganju stajala vrlo ograničena sredstva.

Intervencije na kaptolskim zdanjima izvan Zagreba mogu se podijeliti u tri glavne skupine. U prvu bi se ubrojile građevine na kojima je Bollé malo intervenirao. Među njima valja istaći tako restauraciju župnog dvora u Selima kod Siska,¹¹⁹ zatim gostionu Veliki kaptol u Sisku,¹²⁰ obnovu zgrada kaptolskog posjeda na Kustošiji¹²¹ i dvora u Konjščini.¹²² Kako je bio u povjerenstvu koje je pregledalo oštećenja na župnoj crkvi u Kašini, koje je trebalo izraditi i troškovnik njezina popravka,¹²³ vjerojatno je i ta građevina restaurirana prema njegovim projektima. I pojedini zagrebački objekti, poput crkve svetog Ivana u Novoj vesi, restaurirani su na sličan način, bez bitnog mijenjanja zatečenog stilskog rješenja.¹²⁴

Bočno pročelje i začelje župne crkve u Markuševcu s pogledom na sakristiju, podignutu prema Bolléovim projektima 1883. (foto: D. Damjanović, 29. 8. 2010.)

Side façade and the rear of the parish church at Markuševac, with a view to the sacristy, constructed in 1883 according to Bollé's plans

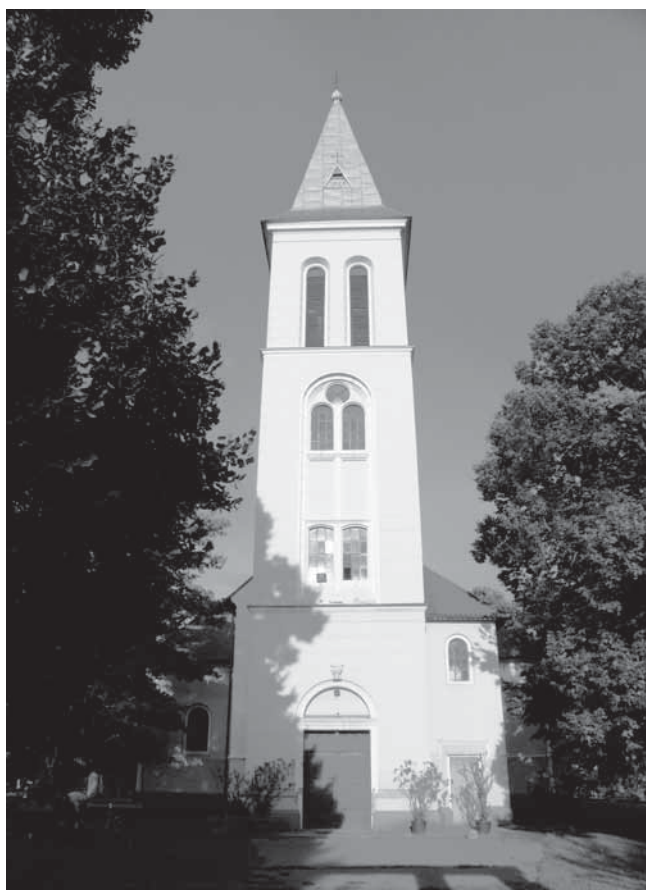
U drugu skupinu ubrajaju se one građevine na kojima je Bollé intervenirao u većoj mjeri, mijenjajući, katkad više, katkad manje, arhitektonska rješenja njihovih pročelja, stolariju i slično. Negdje između prve i druge skupine¹²⁵ nalazi se popravak župne crkve u Sesvetama, restaurirane tijekom 1882.¹²⁶ Rješenja pročelja, koliko se može iščitati iz dokumentacije, nisu bitno mijenjana, samo su popravljani napuknuti zidovi i zamijenjen je dio stolarije (vrata i prozori). Daleko veći zahvati izvedeni su na župnoj crkvi u Šćitarjevu u Turopolju.¹²⁷ Zvonik te građevine u potresu je, naime, ispucao na dvije strane, a jako su bili oštećeni i svodovi broda.¹²⁸ Pri popravku, koji je stajao 2335 forinti,¹²⁹ zamijenjena je 1883.–1884. šindra na krovu s crijepom, vrata na ulazu, na krov svetišta postavljen je križ,¹³⁰ a na zvonik nova visoka poligonalna kapa (»klobuk«, kako je nazivaju izvori).¹³¹ Sudeći po današnjem izgledu tornja, Bollé je djelomično izmijenio raščlambu njegovih pročelja i u donjim dijelovima, raščlanivši ga s fugama i otvorivši ga specifičnim kružnim otvorima. Iako je na crkvi u Šćitarjevu ostavio i nešto autorskoga traga, većina se Bolléovih intervencija i na toj građevini ograničila na nužne popravke. Slično bi se

moglo reći i za restauraciju crkve svetog Šimuna u Markuševcu ispod Medvednice, na koju je od svih do sada spomenutih građevina u zagrebačkoj okolici Stolni kaptol najviše potrošio – 2.825 forinti.¹³² Obnova je izvedena tijekom 1883. godine. Bollé je građevinski sanirao zidove, promijenio pod,¹³³ popravio glavni oltar i drugu opremu koja je stradala u potresu, vrata, žljebove i slično.¹³⁴ Čini se kako je proširio prostor crkve dodavši joj na sjevernoj strani jedan aneks, dok je s juga, uz svetište, dozidao prizemnu neogotičku sakristiju pročelja raščlanjenih ponovno tipičnim Bolléovim motivom – fugama na zidu.¹³⁵ Barokizirana srednjovjekovna crkva, za koju se već u to vrijeme znalo da je gotička građevina,¹³⁶ zasigurno bi bila mnogo radikalnije restaurirana da je bilo dovoljno sredstava na raspolaganju.

Stara župna crkva u Granešini nakon potresa 1880., grafika izvedena prema fotografiji Ivana Standla (Waehner, bilj. 1., 54)

Old parish church at Granešina after the earthquake of 1880; according to the photograph by Ivan Standl

Glavno pročelje župne crkve u Resniku (foto: D. Damjanović, 30. 8. 2010.)

Front façade of the parish church at Resnik

U treću skupinu građevina koje su stajale pod patronatstvom Stolnoga kaptola, a koje je Bollé obnavljao nakon potresa 1880., ubrajaju se one crkve koje su temeljitije popravljene, odnosno potpuno iznova sagrađene. Radi se, koliko se za sada moglo ustanoviti, o dvije crkve – resničkoj i granešinskoj. Kako su u njihov popravak/izgradnju uložena znatna sredstva, radovi su započeli tek u drugoj polovici 80-ih. Gradnja novih crkvi stajala je u to vrijeme, naime, kako se procjenjivalo, od osam¹³⁷ do čak dvadeset tisuća forinti,¹³⁸ ovisno o veličini župe. Privatnici patroni nisu stoga redovito uopće bili u mogućnosti pokriti potrebna sredstva, a i takve institucije kao što je bio Stolni kaptol teško su se nosile s troškovima, pa su se gradnje i popravci rastegli sve do kraja 19. stoljeća.

Župnoj crkvi u Resniku, mjestu smještenom jugoistočno od Zagreba, nadograđen je tako tek 1888. u potresu srušen zvonik.¹³⁹ Vitki neoromanički zvonik s predvorjem i sakristijom dograđen je uz stariji, vjerojatno barokni brod crkve. Usporedba s neoromaničkom, nešto starijom kurijom Kaptol 21 svjedoči o tipu koncesija koje je Bollé morao praviti jer sredstava za pročelja od fasadne opeke nije bilo. Zvonik, kao i ostala pročelja crkve žbukana su i raščlanjena jednostavnim fugama, jedino je površina oko prozora nešto bogatije raščlanjena. Resnička crkva u Bolléovu opusu zauzima posebno mjesto jer se radi o rijetkoj baroknoj katoličkoj crkvi koju pri obnovi nije preoblikovao u neorenesansnom nego u neoromaničkom stilu.

Dok je resnička crkva bila samo djelomično nadograđena, u Granešini je Bollé morao pristupiti podizanju posve nove građevine, na mjestu stare, koja je u potresu bila gotovo u potpunosti srušena i čija je fotografija, koju je izradio poznati zagrebački fotograf Ivan Standl, postala najčešćim

H. Bollé, Crkva u Granešini, podignuta 1886.–1887., današnje stanje (foto: D. Damjanović, 19. 3. 2006.)

Herman Bollé, Church at Granešina, constructed in 1886/1887, present situation

prizorom u stranim ilustriranim novinama kada se govorilo o zagrebačkom potresu.¹⁴⁰ Riječ je nesumnjivo o najvažnijoj građevini čiju je izgradnju većim dijelom financirao Stolni kaptol nakon potresa.¹⁴¹ I po arhitekturi i po unutrašnjoj opremi radi se istodobno i o jednom od reprezentativnijih Bolléovih radova, čija je povijest izgradnje i opremanja tema za sebe. S podizanjem nove crkve planiralo se početi odmah nakon potresa,¹⁴² no spomenute teškoće oko pribavljanja sredstava odgodile su naposljetku radove za pola desetljeća. Prostrana trobrodna neogotička građevina s visokim zvonikom na pročelju, podignuta 1886.–87.,¹⁴³ stajala je na koncu čak 28.000 forinti, od kojih je Stolni kaptol dao 16.000.¹⁴⁴

Bilješke

1 O zagrebačkom potresu govore opširne monografije Zagrepčanina Josipa Torbara, Madara Maxa Hantkena von Prudnika i Bečanina Franza Wähnera (JOSIP TORBAR, *Izvešće o zagrebačkom potresu 9. studenoga 1880.*, u: *Djela JAZU*, knjiga I., Zagreb, 1882.; MAX HANTKEN VON PRUDNIK, *Das Erdbeben von Agram im Jahre 1880.*, u: *Bericht an das K. ung. Ministerium für Ackerbau, Industrie und Handel*, Budapest, 1882.; FRANZ WÄHNER, *Das Erdbeben von Agram am 9. November 1880.*, Aus dem LXXXVIII. Bande der Sitzungsber. der kais. Akademie der Wissenschaften, I. Abth., Wien, Aus der kaiserlich – königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1883.). Na polju povijesti umjetnosti najvažniji je tekst o potresu Franje Buntaka (FRANJO BUNTAK, *Prije sto godina (1880) zadesio je Zagreb snažan potres*, u: *Kaj*, Zagreb, IV (1980.), 25–34.) te katalog izložbe VANDA LADOVIĆ i NADA PREMERL, *Potres 1880. i izgradnja Zagreba*, Muzej grada Zagreba, Zagreb, 1981. (Zahvaljujem dr. sc. Snježki Knežević što me je upozorila na ovu publikaciju.)

Stolni kaptol je nakon potresa osim spomenutih građevina obnavljao i brojne druge crkve i gospodarske i slične druge objekte na svojim vlastelinstvima. U prvoj polovici 80-ih popravio je tako župnu crkvu i dvor u Petrovini¹⁴⁵ i župne crkve u Vrapču i Sisku. Tek za župnu crkvu u Sisku izvori napominju kako je autor projekta za njezinu obnovu bio lokalni graditelj Colussi,¹⁴⁶ dok se projektanti ostalih restauracijskih zahvata ne spominju. Iako se Bolléov rad na njima nije mogao potkrijepiti arhivskim izvorima, ne može se isključiti mogućnost da je zahvaljujući položaju glavnoga kaptolskog arhitekta izrađivao projekte i za njihov popravak.¹⁴⁷

Zaključak

Zagrebački potres 1880. prekretnički je događaj Bolléove karijere. Dok je u prvoj godini života i rada u Zagrebu

uglavnom bio ograničen na poslove koje su mu osigurali Iso Kršnjavi i biskup Strossmayer (Marija Bistrica, osječka realka, i slično), i na izvođenje projekata svojega učitelja Schmidta (crkva svetog Marka, katedrala, palača Akademije), nakon ove katastrofe otvorila mu se široka mogućnost autorskog djelovanja. Položaj glavnog arhitekta Zagrebačke nadbiskupije, a potom i Stolnoga kaptola, osigurao mu je gotovo monopol na popravcima sakralnih građevina, a širenjem kruga prijatelja i poznanika stvorio je sustav veza koji će mu u idućim desetljećima osiguravati brojne projekte i afirmirati ga naposljetku kao jednog od najvažnijih arhitekata hrvatskoga historicizma.

2 To je mjesto do tada držao Fidel Höpperger. Nadbiskupijski arhiv Zagreb (dalje NAZ), Stolni kaptol (dalje SK), sjednički zapisnici, knjiga br. 91., 1880., sjednica od 6. 3. 1880., točka br. 190. – Höppergera O. Maruševski spominje kao superiora Milosrdnica. Bio je imenovan 1874. u komisiju za obnovu prošteništa Marije Bistrice. OLGA MARUŠEVSKI, *Iso Kršnjavi kao graditelj*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, knjiga XXXVII, Zagreb, 1986., 125.

3 Stolni kaptol i Nadbiskupski duhovni stol posebne su institucije. Imaju posebne urede, i imovina im se odvojeno vodila.

4 ***, Prvostolni kaptol zagrebački, u: *Pozor*, 263., 16. 11. 1880., 2.

5 Točan datum utemeljenja odbora nije se mogao ustanoviti, no vjerojatno se radi o kraju 1880. O nadležnostima članova odbora najjasnije

- govori dopis iz svibnja 1881. u kojemu se kaže kako je »prečastni prvostolni kaptol ... imenovao posebni odbor, komu bijaše zadaća da sve (potcrtao autor) kaptolske sgrade u prisutnosti g. arhitekta Bolléa pregleda, te glede najsilnijih popravakah shodna odredi«. – NAZ, SK, kut. br. CLXIII, dosje br. 396, Kaptolski građevni odbor (F. Gašparić, F. Rački, K. Šnap) SK-u, Zagreb, 19. 5. 1881.
- 6
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 39. sjednica od 1. 10. 1881., točka br. 727.
- 7
Kao u slučaju popravka kurije br. 2; NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 94., sjednica od 13. 10. 1883., točka br. 704.
- 8
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 93., 1882., sjednica od 2. 12. 1882., točka br. 872.
- 9
DRAGAN DAMJANOVIĆ, Neogotička arhitektura u opusu Hermana Bolléa, u: *Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, 17 (2009.), 2 /38 (2009.), 250.
- 10
Za podatak da je u toj kuriji živio kanonik Antun Kržan zahvaljujem dr. Stjepanu Razumu. Spomen-ploča Kržanu u čast postavljena je na pročelje te kurije.
- 11
NAZ, Prezidijalni spisi, dosje br. 97–1884.
- 12
NAZ, Prezidijalni spisi, dosje br. 92–1884., Nadbiskup Josip Mihalović rimskom kardinalu Ludovicu Jacobiniju, Zagreb, 30. 5. 1884.
- 13
Dogadaj je spomenuo u kontekstu potencijalnog imenovanja Kršnjavoga predstojnikom Odjela za bogoštovlje i nastavu prema kojemu si je ovaj, kako je biskup dobro primijetio, krčio put. Pretpostavljao je da se ni Kršnjavi nije ispovjedio i pokoru učinio, a morao je nakon što je sudjelovao u dvoboju. – FERDO ŠIŠIĆ, Korespondencija Rački – Strossmayer, knjiga 3., od 5. 1. 1882. do 27. 6. 1888., JAZU, Zagreb, 1930., 171, Strossmayer Račkom, Đakovo, 8. 5. 1885.
- 14
***, Friedrich von Schmidt (1825.–1891.), *Ein gotischer Rationallist*, Museum der Stadt Wien, Beč, 1991., 70.
- 15
Izvor jasno ne precizira.
- 16
JOSIP TORBAR (bilj. 1.), 136.
- 17
***, Obnova župne crkve sv. Marije na Kaptolu, u: *Obzor*, 109, 13. 5. 1886., 2.
- 18
O patronatskim dužnostima u Hrvatskoj u 19. stoljeću više u: MILAN NOVAK, Propisi o crkvenoj građevnoj dužnosti, to jest o dužnosti graditi i popravljati župne crkve, dvorove i gospodarske zgrade i postupku pri crkvenim gradnjama u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, Tisak kr. zemaljske tiskare, 1908.
- 19
***, Zagreb, u: *Katolički list*, 4, 27. 1. 1881., 31.
- 20
***, Preporod grada Zagreba i banske naredbe, I., u: *Pozor*, 270, 24. 11. 1880., 1; Ž., Što da činimo, II., u: *Pozor*, 270, 24. 11. 1880., 1; ***, Banov otpis gradu Zagrebu, u: *Narodne novine*, 267, 20. 11. 1880., 1.
- 21
ISTO.
- 22
JOSIP TORBAR (bilj. 1.), 137.
- 23
NAZ, SK, kut. br. CLXIV, dosje br. 312, SK banu Ladislavu Pejačeviću, Zagreb, 11. 6. 1882.
- 24
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., točka br. 70.
- 25
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 9. sjednica od 26. 2. 1881., točka br. 186.
- 26
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 15. sjednica od 13. 4. 1881., točke br. 281 i 282.
- 27
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 93., 1882., sjednica od 29. 4. 1882., točka br. 312.
- 28
Ministarstvo je istaknulo kako Kaptol ionako s obzirom na svoje posjede može dobiti zajam od bilo koje banke ili naprosto pozajmiti iz svojih zaklada. NAZ, SK, kut. br. CLXIV, dosje br. 581, UOZV SK-u, br. 29187, Zagreb, 4. 8. 1882.
- 29
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 27. sjednica od 9. 7. 1881., točka br. 532.
- 30
ISTO, 32. sjednica od 13. 8. 1881., točka br. 618.
- 31
ISTO, 48. sjednica od 3. 12. 1881., točka br. 858.
- 32
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 93., 1882., sjednica od 22. 3. 1882., točka br. 225.
- 33
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 48. sjednica od 3. 12. 1881., točka br. 858.
- 34
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 93., 1882., sjednica od 6. 3. 1882., točka br. 186.
- 35
Isto, sjednica od 6. 3. 1882., točka br. 186.
- 36
ISTO, sjednica od 22. 3. 1882., točka br. 225.
- 37
ISTO, sjednica od 7. 10. 1882., točka br. 741.
- 38
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 10. sjednica od 5. 3. 1881., točka br. 197.
- 39
HERMANN BOLLÉ, Izjava..., u: *Pozor*, 246, 25. 10. 1882., 4–5.
- 40
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 10. sjednica od 5. 3. 1881., točka br. 197.
- 41
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 93., 1882., sjednica od 3. 6. 1882., točka br. 421.

- 42
ISTO, sjednica od 6. 3. 1882., točka br. 186.
- 43
ISTO, sjednica od 22. 4. 1882., točka br. 307.
- 44
ISTO, sjednica od 14. 10. 1882., točka br. 756.
- 45
ISTO, sjednica od 28. 10. 1882., točka br. 804.
- 46
NAZ, SK, kut. br. CLXX, dosje br. 28–1886., H. Bollé SK-u, Zagreb, 18. 12. 1885.
- 47
NAZ, SK, kut. br. CLXXII, dosje br. 487–1888., odvjetnik Josip Kopač SK-u, Zagreb, 6. 6. 1888.
- 48
O neprijateljstvu Grahora i Kleina prema Bolléu u: OLGA MARUŠEVSKI (bilj. 2., 1986.), 125.
- 49
Janko I. Grahor, arhitekt: Mala crtica o odlikovanju cigljarskih izložaka Hrvatske na tršćanskoj izložbi, u: *Pozor*, 244, 23. 10. 1882., 3.
- 50
K. (KRŠNJAVI), Priposlano, u: *Pozor*, 245, 24. 10. 1882., 5.
- 51
K. (KRŠNJAVI), Priposlano, u: *Pozor*, 248, 27. 10. 1882., 3–4.
- 52
***, Erdbeben, u: *Agramer Zeitung*, 287, 14. 12. 1880., 1–2. Radilo se u svakom pogledu o pretjerivanju, budući da je u tom trenutku, kako je bilo i spomenuto, na Kaptolu bilo samo 27 kurija.
- 53
***, Zagrebačke crtice, u: *Narodne novine*, 291, 20. 12. 1880., 3.
- 54
***, Erdbeben, u: *Agramer Zeitung*, 287, 14. 12. 1880., 2.
- 55
***, Prvostolni kaptol zagrebački, u: *Pozor*, 263, 16. 11. 1880., 2.
- 56
NAZ, SK, kut. br. CLXVII, dosje br. 1–1884., Zapisnik kaptolskog odbora, br. 329, 5. 5. 1883., Zagreb, 13. 6. 1883.
- 57
***, Razgledanje oštećenih zgrada, u: *Pozor*, 281, 7. 12. 1880., 2.
- 58
***, Poslovanje gradskoga gradjevno – eksekutivnoga odbora, u: *Pozor*, 267, 20. 11. 1880., 1–2.
- 59
***, Prvostolni kaptol zagrebački, u: *Pozor*, 263, 16. 11. 1880., 2.
- 60
Nije navedeno o kojoj se točno kuriji radi.
- 61
Nisu navedeni brojevi tih kurija. ***, Razgledanje oštećenih zgrada, u: *Pozor*, 281, 7. 12. 1880., 2; ***, Erdbeben, u: *Agramer Zeitung*, 281, 6. 12. 1880., 1–2.; O velikim oštećenjima Kristijanovićeve dvora i u: ***, Erdbeben, u: *Agramer Zeitung*, 274, 27. 11. 1880., 1–2. Oštećenu Mikovićevu kuriju spominje i Szabo: GJURO SZABO, Stari Zagreb, Spektar, Znanje, Zagreb, 1971., 131.
- 62
***, Potres u Zagrebu, u: *Pozor*, 258, 10. 11. 1880., 2.
- 63
LELJA DOBRONIĆ, Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas, Zagreb, Školska knjiga, 1986., 93.
- 64
Neka vrsta upravnika dobara.
- 65
NAZ, SK, kut. br. CLXIII, dosje br. 235, Kaptolski građevni odbor (Franjo Gašparić, Franjo Rački i Konrad Šnap) SK-u, Zagreb, 22. 3. 1881.
- 66
»Bollé je vrlo marljiv pak je najmio dosta i pomoćnikah tako da bi mogao sve u vrieme baviti kako treba da nema upravo smiešnih zapriekah. Tu bi valjalo primierice dvie kurije graditi, ali se dotični kanonici neće da sele iz podrtinah jer neimaju kamo svoje vino smjestiti, osnove su gotovo sve spremne pa se evo sad u posljednji čas zaključuje da se ima mjesto jedne tih kuriah graditi drugamo kuća, da se kanonik ne mora seliti!! Da nije Račkoga u kaptolu ne znam kako bi sve to išlo u obće, ovako ide bar kojekako.« – Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (dalje AHAZU), XI A/Krš. I. 87, Iso Kršnjavi biskupu Strossmayeru, Zagreb, 23. 3. 1881.
- 67
Sudeći prema dataciji navedenoj na tlocrtu kurija, na kojemu stoji pečat Bolléa i Kune Waidmanna, s kojim je ovaj arhitekt u to vrijeme često surađivao.
- 68
***, Gradnje, u: *Pozor*, 120, 27. 5. 1881., 3.
- 69
NAZ, SK, kut. br. CLXIII, dosje br. 527, Franjo Kostanjevac SK-u, Zagreb, 8. 7. 1881.
- 70
NAZ, SK, kut. br. CLXIII, dosje br. 573, SK Miji Koščecu, Zagreb, 24. 7. 1881.
- 71
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 11. sjednica od 12. 3. 1881., točka br. 208.
- 72
NAZ, SK, kut. br. CLXIII, dosje br. 808–1881., SK GPZ-u, Zagreb, 17. 11. 1881.
- 73
NAZ, SK, kut. br. CLXIV, dosje br. 450–1882., stambena dozvola br. 562–1881. za kuću na Kaptolu br. 6., Zagreb, 28. 11. 1881.
- 74
NAZ, SK, kut. br. CLXIV, dosje br. 656–1882., dopis Franje Budickog i Mije Smetiška SK-u, Zagreb, 30. 8. 1882.
- 75
Stajao je znatnih 437,66 for. – NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 93., 1882., sjednica od 29. 4. 1882., točka br. 311.
- 76
***, Novi toranj na crkvi oo. Franjevacah u Zagrebu, u: *Narodne novine*, 142, 24. 6. 1885., 3.
- 77
NAZ, SK, kut. br. CLXIX, dosje br. 564–1885., Gradski načelnik Badovinac SK-u, br. 24194, Zagreb, 6. 10. 1885.
- 78
NAZ, SK, kut. br. CLXIII, dosje br. 396, Kaptolski građevni odbor (F. Gašparić, F. Rački, K. Šnap) SK-u, Zagreb, 19. 5. 1881.
- 79
NAZ, SK, kut. br. CLXIV, dosje br. 30, Adolfo Veber SK-u, Zagreb, 11. 1. 1882.

80

Kako svjedoče fotografije Hinka Krapeka objavljene u budimpeštanskom časopisu Vasárnapi Ujság (br. 47., 21. 11. 1880., 773) i u jednom ilustriranom magazinu u Londonu 1880. (prema: <http://nisee.berkeley.edu/elibrary/browse/kozak?eq=5288>; Pogledati ilustraciju br. 2). – Kurija je popravljena 1887., kako svjedoče kaptolski spisi. NAZ, SK, kut. br. CLXX, dosje br. 483, Franjo Vojaković SK-u, Zagreb, 15. 7. 1887.

81

Dijecezanski arhiv Đakovo, Crkveni građevni odbor, dosje br. 22–1881., Herman Bollé biskupu Strossmayeru, Zagreb, 2. 3. 1881.; Želja Čorak napominje da je radio popravke na kurijama br. 2, 3, 4, 5, 15, 20 i 26, pa je moguće kako su stubišta koja spominje u navedenom pismu dograđena u nekima od tih kurija. – ŽELJKA ČORAK, Bollé Herman (Carl Ferdinand Hermann), u: *Hrvatski biografski leksikon*, sv. II., Zagreb, 1989., 116.

82

ISTO. O popravcima kurije Račkoga i u: Hrvatski državni arhiv, fond br. 804, Osobni fond Ise Kršnjavoga, kutija 4, cjelina III, br. 2, Franjo Rački Isi Kršnjavome, Zagreb, 27. 2. 1881.

83

NAZ, SK, kut. br. CLXIV, dosje br. 326–1882., Kanonici Matunici(?), Antun Kržan i Franjo Budicki SK-u, Zagreb, 22. 7. 1882.

84

NAZ, SK, kut. br. CLXIII, dosje br. 208, Franjo Huszár SK-u, Zagreb, 12. 3. 1881.

85

Važnu je ulogu u počecima neogotike u Zagrebu igrao arhitekt Franjo Klein; VLADIMIR BEDENKO, Franjo Klein i razvoj historicističke arhitekture u Zagrebu, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga I., Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2000., 88, 91. O Bolléovu autorstvu projekta za samostan magdalenki više u: DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 9.), 247–248.

86

»Eine wichtige ästhetische Lehre hat uns das Erdbeben von Agram nur zu theuer erkaufen lassen und die ist, daß aller constructiver, aufgepappter Schmuck in der Architektur zu vermeiden sei. Ein Vergleich der edlen Façaden des Academiepalais mit dem Resten anderer überreich geschmückter Palais am Zrinyi-Platz mag diesen Ausspruch illustriren.« – Prof. Dr. I. K. (ISO KRŠNJAVI), Die drei Wiener Vorträge über das Erdbeben, u: *Agramer Zeitung*, Nr. 282., 7. 12. 1880., 2; U samo se jednom predavanju bečkih znanstvenika o zagrebačkom potresu mogla pronaći potvrda Kršnjavijeve tvrdnje. RUDOLF FALB, Wie soll zukünftig in Agram gebaut werden, u: *Agramer Zeitung*, 296, 24. 12. 1880., 2.

87

ISO KRŠNJAVI (bilj. 86.), 2.

88

***, O potresu, u: *Narodne novine*, br. 267., 20. 11. 1880., 2. »Pred nekoliko mjeseci raznio se glas, da su arkade na groblju tako loše građene, da se neće moći uzdržati, te je i gradsko povjerenstvo izašlo, da pregleda tu građevinu. Dočim su tolike ogromne sgrade ljuto oštećene, te su arkade za čudo bez štete podniele svu žestinu potresa i tim opovrgle ono mnijenje ljudi, koji su strukovnjačkom sigurnosti pricali da će se arkade same razvaliti.«

89

ISO KRŠNJAVI, Kuće gotskog sloga u Zagrebu, u: *Vienac*, god. 13., 33, 13. 8. 1881., 527.

90

ISO KRŠNJAVI (bilj. 89.), 528.

91

KRŠNJAVI (bilj. 89.), 527–28. O ovoj problematici i u: MARUŠEVSKI (bilj. 2.) 77; OLGA MARUŠEVSKI, Herman Bollé – arhitekt, restaurator i obrtnik, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, knjiga I., Zagreb, 2000., 55.

92

HERMAN BOLLÉ (bilj. 39.), 4–5.

93

ISTO.

94

»Kurije velečastnoga sbora prebendara u Novoj Vesi svikle su se umjetniku osobito.« ***, Ovih dana, u: *Katolički list*, 28, 7. 7. 1881., 223–224.

95

DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 11.), 250.

96

ISO KRŠNJAVI (bilj. 89.), 528.

97

Kršnjavi je početkom 80-ih vrlo oštro osuđivao te okolnosti. AHAZU, Račkijeva ostavština. Pisma drugih upućena raznim adresatima, br. 30, Kršnjavi u ime Društva umjetnosti Kaptolu Zagrebačke nadbiskupije, Zagreb, 25. 12. 1881. O nenaklonjenosti Zagrepčana *rohbau* tipu pročelja pogledati i u: DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 11.), 251.

98

ISO KRŠNJAVI (bilj. 89.), 528.

99

O prebendarskim kurijama u: ŽELJKA ČORAK, Bollé u funkciji grada, u: *Život umjetnosti*, 26–27 (1978.), 28–29.

100

Kako pokazuje kuća Gustava Wellera u Đorđićevoj 10 iz 1885., ĐURĐICA CVITANOVIĆ, Arhitekt Kuno Waidmann, Društvo historičara umjetnosti Hrvatske, knjiga XVI, Zagreb, 1969., 84.

101

O kuriji i u: ZDENKO KOLACIO, Bolléova arhitektura u prostoru Zagreba, u: *Život umjetnosti*, 26–27 (1978.), 124; LELJA DOBRONIĆ (bilj. 63.), 23; LELJA DOBRONIĆ, Biskupski i kaptolski Zagreb, Školska knjiga, Zagreb, 1991., 257.

102

ZDENKO KOLACIO (bilj. 101.), 124.

103

LELJA DOBRONIĆ (bilj. 63.), 21.

104

Neposredno se spominju Bolléovi projekti za kuriju npr. u: NAZ, SK, kut. br. CLXX, dosje br. 219–1887., zapisnik sjednice SK-a br. 306., 30. 5. 1885.

105

O opeki iz Svete Klare u: ***, Galerija slika, u: *Obzor*, 134., 12. 6. 1878., 3.

106

Teško je pouzdano ustanoviti, no čini se da je dio okvira prozora izveden od opeke koja je poslije ožbukana.

107

***, O gradnjah u Zagrebu, u: *Pozor*, 25, 14. 10. 1881., 3.

108

GJURO SZABO (bilj. 61.), 142–143; LELJA DOBRONIĆ (bilj. 63.), 23; LELJA DOBRONIĆ, Nova Ves – povijesni dio Zagreba, u: *Starine*, knjiga 60, JAZU, Zagreb, 1987., 27.

- 109
SNJEŠKA KNEŽEVIĆ, Nadbiskupski/Langov trg: mijene i poništenje, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 28 (2004.), 258–259, 267.
- 110
LELJA DOBRONIĆ (bilj. 101.), 214.
- 111
***, Obnova župne crkve sv. Marije na Kaptolu, u: *Obzor*, 109, 13. 5. 1886., 2. – Odmah nakon potresa počela se je koristiti u tu svrhu.
***, Pošto je stolna crkva, u: *Narodne novine*, 261, 13. 11. 1880., 3.
- 112
NAZ, SK, kut. br. CLXIII, dosje br. 405, Kaptolski građevni odbor (F. Gašparić, F. Rački, K. Šnap) SK-u, Zagreb, 19. 5. 1881.
- 113
***, Die Marien-Kirche, u: *Agramer Zeitung*, 289, 18. 12. 1886., 4.
- 114
NAZ, SK, kut. br. CLXIII, dosje br. 582, Fr. Budicki Nadbiskupskom duhovnom stolu (dalje NDS), Zagreb, 17. 7. 1881.
- 115
***, Restaurierung der Marienkirche, u: *Agramer Zeitung*, 196, 28. 8. 1886., 5.
- 116
NAZ, SK, kut. br. CLXIX, dosje br. 301–1886., NDS SK-u, br. 1797, Zagreb, 7. 5. 1886.
- 117
Djelo je Dragutina Moraka. IRENA KRAŠEVAC, Dragutin Morak – zanemareni kipar našeg 19. stoljeća, u: *Radovi instituta za povijest umjetnosti*, 31 (2007.), 234–235.
- 118
***, Die Marien-Kirche, u: *Agramer Zeitung*, 289, 18. 12. 1886., 4.
- 119
NAZ, SK, kut. br. CLXIV, dosje br. 454–456–1882.
- 120
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 94., 1883., sjednica od 13. 10. 1883., točka br. 704.
- 121
NAZ, SK, kut. br. CLXIII, dosje br. 212, Franjo Rački SK-u, Zagreb, 3. 3. 1881.
- 122
NAZ, SK, kut. br. CLXX, dosje br. 327–1887., zapisnik povjerenstva o stanju dvora u Konjščini, Zagreb, 18. 8. 1882.
- 123
NAZ, SK, kut. br. CLXII, 1881., dosje br. 155, sjednica kaptola od 30. 4. 1881.
- 124
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 93., 1882., sjednica od 3. 6. 1882., točka br. 420; LELJA DOBRONIĆ (bilj. 101.), 257.
- 125
Sudeći po ulozenom iznosu od oko 1000–1500 for.
- 126
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 93., 1882., sjednica od 18. 3. 1882., točka br. 218.
- 127
Da ih je projektirao Bollé izvori vrlo neposredno svjedoče: NAZ, SK, kut. br. CLXVII, dosje br. 322 – 1883. SK Kr. podžupaniji u Sisku, Zagreb, 10. 5. 1883.
- 128
***, U Sisku, 1. prosinca, u: *Narodne novine*, 279, 4. 12. 1880., 2.
- 129
NAZ, SK, kut. br. CLXVII, dosje br. 424 upr. – 1883., Kr. podžupanija sisačka SK-u, br. 3734., Sisak, 31. 5. 1883.
- 130
NAZ, SK, kut. br. CLXVII, dosje br. 722–1884., zapisnik od 28. 11. 1884., sastavljen po povjerenstvu Kr. podžupanije sisačke u Ščitarjevu.
- 131
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 94., 1883., sjednica od 13. 10. 1883., točka br. 704
- 132
ISTO, sjednica od 28. 7. 1883., točka br. 535.
- 133
NAZ, SK, kut. br. CLXVI, dosje br. 636–1883., H. Bollé Pavlu Gugleru, Zagreb, 22. 9. 1883.
- 134
NAZ, SK, kut. br. CLXVI, dosje br. 708–1883., markuševečki župnik SK-u, Markuševec, 11. 10. 1883.
- 135
Nadogradnje nakon potresa 1880. naznačene su na tlocrtu crkve publiciranom u monografiji: KREŠIMIR IVŠIĆ – ĐURĐICA CVITANOVIĆ – DORIS BARIČEVIĆ – IVO LENTIĆ, Župa sv. Šimuna i Jude Tadeja Markuševec, Župni ured sv. Šimuna i Jude Tadeja Markuševec, 1976., 49. – Autori ne spominju Bolléovo autorstvo obnove.
- 136
Kako svjedoče natpisi u tisku: ***, Erdbeben, u: *Agramer Zeitung*, 263, 15. 11. 1880., 2–3.
- 137
Y., O patronatskih dužnosti, III., u: *Narodne novine*, 290, 18. 12. 1880., 1.
- 138
***, Patronati poslije potresa, u: *Narodne novine*, 283, 10. 12. 1880., 1.
- 139
***, Crkva u Resniku, u: *Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu*, Zagreb, god. III., 1888., 69.
- 140
Publicirana je tako u pariškom *Le Monde illustré*, 1880., na str. 340; u *Leipziger illustrirte Zeitungu*, br. 1953., 4. 12. 1880., na str. 479; u knjizi Josipa Torbara (fot. 5), kod Franza Wähnera (str. 54).
- 141
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 91., 1880., sjednica od 20. 11. 1880., točka br. 987; ***, U Granešini, u: *Narodne novine*, 264, 17. 11. 1880., 2.
- 142
NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 11. sjednica od 12. 3. 1881., točka br. 206.
- 143
DRAGAN DAMJANOVIĆ (bilj. 11.), 257.
- 144
***, Iz Granešine kod Zagreba, 10. studenoga (Dopis), u: *Narodne novine*, 257, 11. 11. 1887., 3.

145

NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 39. sjednica od 1. 10. 1881., točka br. 716.

146

NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 93., 1882., sjednica od 6. 5. 1882., točka br. 334.

147

Naime, kada je Zagrebačka podžupanija početkom ožujka 1881. zatražila od Stolnog kaptola da se poduzmu koraci u obnovi građevina, odnosno da se sastave troškovnici i nacrti za popravak stradalih objekata, taj je posao Kaptol predao u ruke Bolléu. NAZ, SK, sjednički zapisnici, knjiga br. 92., 1881., 11. sjednica od 12. 3. 1881., točka br. 206.

Summary

Dragan Damjanović

The Cathedral Chapter of Zagreb, Herman Bollé, and His Reconstruction after the Earthquake of 1880

Even though this year marks the 130th anniversary of the great Zagreb earthquake, which occurred on 9 November 1880, the reconstruction of the city and the impact of that natural disaster on the history of Croatian architecture in the late 19th century has not yet been adequately analysed. A particularly important role in the renovation of Zagreb and its surrounding should be assigned to architect Herman Bollé, for whom this enterprise marked the beginning of a successful career with both material and professional acknowledgment in the Croatian setting. It is certainly impossible to present in detail Bollé's role in the renewal after the earthquake in a single article; therefore, this text focuses on just a segment related to the restoration of buildings supervised by the Cathedral Chapter of Zagreb. Exactly two months after moving to Zagreb, on 1 January 1880, the Archbishopial See appointed Bollé as the »supervisor of plans and expenses for churches«. With this appointment, he gained a position such as held by Viollet-le-Duc in Paris and to some extent by Friedrich Schmidt in Vienna – that of the diocesan architect with a wide range of activities in the field of sacral art. Nevertheless, it was only after the earthquake in November 1880 that the Archbishopial See would venture to appoint Bollé as its official architect. According to the Zagreb press, Bollé became the main architect for restoring all buildings of the Chapter as early as 15 November, only six days after the earthquake. Until the late 1880s and even afterwards, Bollé would use his position to direct the renewal of almost all buildings that were owned by the Chapter or were under its patronage. Kaptol was a part of Zagreb that suffered terribly in the earthquake of 1880. There was scarcely a building that was damaged only lightly, so that the overall damage on buildings in this quarter of the city, churches and chapels excluded, are estimated to the considerable amount of 740,715 florins. The Chapter did not own all buildings on Kaptol. The seminary and the archiepiscopal palace were to be restored by the archbishop, who also helped to repair the church of St Mary on Dolac, since it temporarily served as the cathedral, while the Franciscans were restoring their own monastic buildings and the church. Most of the other buildings, among which one

should especially mention the thirty canons' residences, had to be repaired or even rebuilt by the Cathedral Chapter. Three canons' residences – those at Kaptol no. 6, 21, and 30 – were completely demolished after the earthquake. On the site of residence no. 30, the new wing of the archiepiscopal seminary were constructed, while at Kaptol no. 6 and 21 new houses for canons were built according to Bollé's plans. The canon's residence at no. 6, built in 1881, and the houses of Prebendars that were built at the same time, only more to the north, in the street called Nova Ves, are excellent examples of neo-Gothic residential architecture in Bollé's opus, with their façades made of decorative brick, which was unusual in Zagreb architecture at the time. The canon's residence at no. 21 was built somewhat later, in 1885, and shows a different stylistic solution – it is neo-Romanesque. During the 1880s, Bollé was also actively restoring almost all other canons' residences at Kaptol, but because of the lack of finances he rarely modified their stylistic features. At Dolac, not far from Kaptol, Bollé was entrusted in 1886 with the restoration of the main façade and the interior of the parish church of St Mary, a baroque building that the architect would partly restructure in the style of German (northern) neo-Renaissance. Since the Chapter owned a number of buildings in the surroundings of Zagreb, such as parish churches and mansions demolished in the earthquake of 1880, according to the Croatian laws on the rights of patronage it was obliged to repair them. Among the major reconstructions, one should mention those of the parish churches in Šćitarjevo and Markuševac. An even more extensive reconstruction was that of the parish church in Resnik, to which a new neo-Romanesque belfry was added in 1888. Whereas the church of Resnik was only partly enlarged, in the village of Granešina Bollé had to build an entirely new church on the site of the old one, which was almost completely demolished in the earthquake. It is undoubtedly the most important building financed largely by the Chapter – a spacious, three-nave neo-Gothic church with a tall belfry in the front, built in 1886/1887 as one of the most important projects by Herman Bollé.

Keywords: Herman Bollé, historicism, Cathedral Chapter, the earthquake of 1880, Zagreb